॥अथअष्टाध्यायसूत्रप्रारंभः॥

अ० सू० १ श्रीगणेशाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥ कृ
त्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारि
श्री भिः ॥ तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ॥ अइउण् ॥ ऋऌक् ॥ एओ
१ ङ् ॥ ऐऔच् ॥ हयवरट् ॥ लण् ॥ ञमङणनम् ॥ झभञ् ॥ घढधष् ॥ जबगडदश् ॥
खफछठथचटतव् ॥ कपय् ॥ शषसर् ॥ हल् ॥ इति प्रत्याहारसूत्राणि ॥ ॥ १४ ॥
वृद्धिरादैच् ॥ अदेङ् गुणः ॥ इको गुणवृद्धी ॥ न धातुलोप आर्धधातुके ॥ क्ङिति च ॥ राम
दीधीवेवीटाम् ॥ हलोऽनंतराः संयोगः ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ तुल्यास्य १
प्रयत्नं सवर्णं ॥ नाज्झलौ ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ अदसो मात् ॥ शे ॥ निपात ए
स्ये काजनाङ् ॥ ओत् ॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ॥ उञः ॥ ऊँ ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥

2

दाधाघ्वदाप् ॥ १ ॥ आद्यंतवदेकस्मिन् ॥ तरप्तमपौ घः ॥ बहुगणवतुडति संख्या
॥ ष्णांता षट् ॥ डति च ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ विभाषा दिक्समासे पा २
बहुव्रीहौ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ तृतीयासमासे ॥ द्वंद्वे च ॥ विभाषा जसि ॥ प्रथमचरमत
याल्पार्धकतिपयनेमाश्च ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा
यां ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायां ॥ अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः ॥ स्वरादिनिपातमव्य
यं ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ कृन्मेजंतः ॥ क्त्वातोसुन्कसुनः ॥ अव्ययीभाव
श्च ॥ २ ॥ शि सर्वनामस्थानं ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ नवेति विभाषा ॥ इग्यणः संप्रसा
रणं ॥ आद्यंतौ टकितौ ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः ॥ एच इग्घ्रस्वादेशे ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ स्था
नेऽन्तरतमः ॥ उरण् रपरः ॥ अलोऽन्त्यस्य ॥ ङिच्च ॥ आदेः परस्य ॥ अनेकाल्शित्सर्वस्य ॥

3

अ॰सू॰१ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरस
वर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ द्विर्वचनेऽचि ॥ अदर्शनं लोपः ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ॥
श्री ॥ ३ ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ न लुमताङ्गस्य ॥ अचोऽन्त्यादि टि ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उप
२ धा ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ स्वं रूपं शब्दसंज्ञा ॥ अणुदित्स स्याशब्द
वर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ तपरस्तत्कालस्य ॥ आदिरन्त्येन सहेता ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ वृ
द्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं ॥ त्यदादीनि च ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ ४ ॥ ॥ दृष्टिराद्यंत राम्
वदव्ययीभावः प्रत्ययस्य लुक् पंचदश ॥ ॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादः ॥ ॥ गाङ् २
कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ॥ विज इट् ॥ विभाषोर्णोः ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ असंयोगाल्लि
ट्कित् ॥ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ॥ रुदविदमुषग्रहिस्वपि

प्रच्छः संश्च ॥ इको झल् ॥ हलन्ताच्च ॥ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥ उश्च ॥ वा गमः ॥ ह
नः सिच् ॥ यमो गन्धने ॥ विभाषोपयमने ॥ स्थाघ्वोरिच्च ॥ न क्त्वा सेट् ॥ निष्ठा शीङ्
स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ॥ मृषस्तितिक्षायां ॥ १ ॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतर
स्यां ॥ पूङः क्त्वा च ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ॥ तृषिमृषिकृशेः काश्य
पस्य ॥ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः ॥ अचश्च ॥ उच्चैरु
दात्तः ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समाहारः स्वरितः ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वं ॥ एकश्रुति
दूरात्संबुद्धौ ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ॥ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ॥ विभाषा
छन्दसि ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः ॥ स्वरितात्सं
हितायामनुदात्तानां ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ॥ २ ॥ अपृक्त एकाल्प्रत्य

अ० सू० १

श्री
२

यः॥ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं॥
एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ कृत्तद्धितस
मासाश्च॥ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ लुक्तद्धि
तलुकि॥ इद्गोण्याः॥ लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने॥ विशेषणानां चाजातेः॥ तदशिष्यं
संज्ञाप्रमाणत्वात्॥ लुब्योगाप्रख्यानात्॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्॥
प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्॥ कालोपसर्जने च तुल्यं॥ जात्या राम २
ख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां॥ अस्मदो द्वयोश्च॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदा
नां च नक्षत्रे॥ ३ ॥ छंदसि पुनर्वस्वोरेकवचनं॥ विशाखयोश्च॥ तिष्यपुनर्वस्वो
र्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यं॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ वृद्धो

६

यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः॥ स्त्री पुंवच्च॥ पुमान्स्त्रिया॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृ
भ्यां॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां॥ पिता मात्रा॥ श्वशुरः श्वश्र्वा॥
त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं॥ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री॥ ४ ॥ ॥ गाङ्कुटादुङ्
पधाद्दृक्कश्छंदसि पुनर्वस्वोर्नक्षत्रयोर्द्वा॥ ॥ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥
॥ ॥ भूवादयो धातवः॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत्॥ हलंत्यं॥ न विभक्तौ तुस्माः॥
आदिर्ञिटुडवः॥ षः प्रत्ययस्य॥ चुटू॥ लशक्वतद्धिते॥ तस्य लोपः॥ यथासं
ख्यमनुदेशः समानां॥ स्वरितेनाधिकारः॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं॥ भावक
र्मणोः॥ कर्तरि कर्मव्यतिहारे॥ न गतिहिंसार्थेभ्यः॥ इतरेतरान्योन्योपप
दाच्च॥ नेर्विशः॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः॥ विपराभ्यां जेः॥ आङो दोऽनास्यविहरणे॥

अ० सू० १ ॥ १ ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ समवप्रविभ्यस्थः ॥ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ॥ उ
दोनूर्ध्वकर्मणि ॥ उपान्मंत्रकरणे ॥ अकर्मकाच्च ॥ उद्विभ्यां तपः ॥ आङो यमहनः ॥
श्री समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः ॥ निसमुपविभ्यो ह्वः ॥ स्पर्धायामाङः ॥ गं
४ धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ॥ अधेः प्रसहने ॥
वेः शब्दकर्मणः ॥ अकर्मकाच्च ॥ संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्य
येषु नियः ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ॥ उपपराभ्यां ॥ आ राम्
ङ उद्गमने ॥ २ ॥ वेः पादविहरणे ॥ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यां ॥ अनुपसर्गाद्वा ॥ अपह्न ४
वे ज्ञः ॥ अकर्मकाच्च ॥ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविम
त्युपमंत्रणेषु वदः ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥ अनोरकर्मकात् ॥ विभाषा विप्रलापे ॥

अवाद्ग्रः ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥ उदश्चरः सकर्मकात् ॥ समस्तृतीयायुक्तात्
॥ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥ उपाद्यमः स्वकरणे ॥ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ॥ ना
नोर्ज्ञः ॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ॥ शदेः शितः ॥ ३ ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ पूर्ववं
त्सनः ॥ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ समः
क्ष्णुवः ॥ भुजोऽनवने ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने ॥ भीस्म्योर्हेतुभये
॥ गृधिवंच्योः प्रलंभने ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च ॥ मिथ्योपपदात्कृ
ञोऽभ्यासे ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ अपाद्वदः ॥ णिचश्च ॥ समुदा
ङ्भ्यो यमोऽग्रंथे ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ॥ शेषात्कर्तरि
परस्मैपदं ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ४ ॥ प्राद्वहः ॥ प

अ० सू० १ रेर्मृषः॥ व्याङ्परिभ्यो रमः॥ उपाच्च॥ विभाषाकर्मकात्॥ बुधयुधनशज
नेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः॥ निगरणचलनार्थेभ्यश्च॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ
श्री कात्॥ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः॥ वा क्यषः॥ द्युद्भ्यो
५ लुङि॥ वृद्भ्यः स्यसनोः॥ लुटि च क्लृपः॥ ५॥ ॥ भूवादयः क्रीङोनु
वेः पादम्रियतेः शाद्दहस्त्रयोदश॥ ॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः
॥ ॥ आकडारादेका संज्ञा॥ विप्रतिषेधे परं कार्यं॥ यूस्त्र्याख्यौ नदी॥ राम
नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ वामि॥ ङिति ह्रस्वश्च॥ शेषो घ्यसखि॥ प ५
तिः समास एव॥ षष्ठीयुक्तश्छंदसि वा॥ ह्रस्वं लघु॥ संयोगे गुरु॥ दी
र्घं च॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेंगं॥ सुप्तिङंतं पदं॥ नः क्ये॥

सिति च॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ यचि भं॥ तसौ मत्वर्थे॥ अयस्मया
दीनि छंदसि॥ १॥ बहुषु बहुवचनं॥ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने॥ का
रके॥ ध्रुवमपायेऽपादानं॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः॥ पराजेरसोढः॥ वारणा
र्थानामीप्सितः॥ अंतर्धौ येनादर्शनमिच्छति॥ आख्यातोपयोगे॥ जनि
कर्तुः प्रकृतिः॥ भुवः प्रभवः॥ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानं॥ रुच्यर्था
नां प्रीयमाणः॥ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः॥ धारेरुत्तमर्णः॥ स्पृ
हेरीप्सितः॥ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः॥ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः
कर्म॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः॥ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता॥ २॥
अनुप्रतिगृणश्च॥ साधकतमं करणं॥ दिवः कर्म च॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्य

अ॰ सू॰ १

श्री
६

तरस्यां॥आधारोधिकरणं॥अधिशीङ्स्थासां कर्म॥अभिनिविशश्च॥
उपान्वध्याङ्वसः॥कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥तथायुक्तं चानीप्सितं॥अक
थितं च॥गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स
णौ॥हृक्रोरन्यतरस्यां॥स्वतंत्रः कर्ता॥तत्प्रयोजको हेतुश्च॥प्राग्री
श्वरांनिपाताः॥चादयोसत्वे॥प्रादयः॥उपसर्गाः क्रियायोगे॥गति
श्च॥ २ ॥ऊर्यादिच्विडाचश्च॥अनुकरणं चानितिपरं॥आदराना राम ६
दरयोः सदसती॥भूषणेलं॥अंतरपरिग्रहे॥कणेमनसीश्रद्धाप्र
तीघाते॥पुरोव्ययं॥अस्तं च॥अच्छगत्यर्थवदेषु॥अदोनुपदेशे
॥तिरोंतर्धौ॥विभाषा कृञि॥उपाजेन्वाजे॥साक्षात्प्रभृतीनि च॥अ

नत्याधान उरसिमनसी॥मध्येपदेनिवचने च॥नित्यं हस्ते पाणा
वुपयमने॥प्राध्वं बंधने॥जीविकोपनिषदावौपम्ये॥ते प्राग्धातोः
॥ ४ ॥छंदसि परेपि॥व्यवहिताश्च॥कर्मप्रवचनीयाः॥अनुर्ल
क्षणे॥तृतीयार्थे॥हीने॥उपोधिके च॥अपपरी वर्जने॥आङ्मर्या
दावचने॥लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः॥अभि
रभागे॥प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः॥अधिपरी अनर्थकौ॥सुः पूजा
यां॥अतिरतिक्रमणे च॥अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हास
मुच्चयेषु॥अधिरीश्वरे॥विभाषा कृञि॥लः परस्मैपदं॥तङाना
वात्मनेपदं॥ ५ ॥तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः॥तान्ये

अं० सू० १ कवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ सुपः ॥ विभक्तिश्च ॥ युष्म
द्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ प्रहासे च मन्यो
श्री क१ पपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ शेषे प्रथमः ॥ परः सन्
७ निकर्षः संहिता ॥ विरामोऽवसानं ॥ ६ ॥ ॥ आकडारादेकष
न्र्यादि छंदसि तिङो दश ॥ ॥ प्रथमोध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥
॥ ॥ इत्यष्टाध्यायसूत्रे प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥ ॥ छ ॥ राम
छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ७
॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

अं० सू० २ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्ल
क्ष्णैः ॥ कर्तृकरणे कृता बहुलं ॥ कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ अन्नेन व्यंजनं ॥ भक्ष्येण मि
श्री श्रीकरणं ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ पंचमी भयेन ॥ अपेतापोढ
८ मुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥ सप्तमी शौंडैः ॥
॥ २ ॥ सिद्धशुष्कपक्वबंधैश्च ॥ ध्वांक्षेण क्षेपे ॥ कृत्यैर्ऋणे ॥ संज्ञायां ॥ क्तेनाहो
रात्रावयवाः ॥ तत्र ॥ क्षेपे ॥ पात्रेसंमितादयश्च ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवके राम
वलाः समानाधिकरणेन ॥ दिक्संख्ये संज्ञायां ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ ८
संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ पापाणके कुत्सितैः ॥ उपमानानि सामा
न्यवचनैः ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलं ॥

हरिः ॐ ॥ ॥ समर्थः पदविधिः ॥ सुबामंत्रिते पराङ्गवत्स्वरे ॥ प्राक्कडारात्स
मासः ॥ सह सुपा ॥ अव्ययीभावः ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभा दि२
वात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाक
ल्यांतवचनेषु ॥ यथासादृश्ये ॥ यावदवधारणे ॥ सुप्प्रतिना मात्रार्थे ॥ अक्षश
लाकासंख्याः परिणा ॥ विभाषा ॥ अपपरिबहिरंचवः पंचम्या ॥ आङ्मर्यादाभि
विध्योः ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ अनुर्यत्समया ॥ यस्य चायामः ॥
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ संख्या वंश्येन ॥ नदीभिश्च ॥ १ ॥
अन्यपदार्थे च संज्ञायां ॥ तत्पुरुषः ॥ द्विगुश्च ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगता
त्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ स्वयं क्तेन ॥ खट्वा क्षेपे ॥ सामि ॥ कालाः ॥ अत्यंतसंयोगे च ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः
॥ क्तेन ननविशिष्टेनानञ् ॥ २ ॥ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ वृंदा
रकनागकुंजरैः पूज्यमानं ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥ किं क्षेपे ॥ पोटायु
वतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जा णी४
तिः ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ कृत्यतुल्याख्या
अजात्या ॥ वर्णो वर्णेन ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ मयूरव्यं
सकादयश्च ॥ ४ ॥ ॥ समर्थोन्यपदार्थे सिध्यश्शुष्कसन्महद्द्वादश ॥ ॥
॥ ॥ द्वितीयोध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैका
धिकरणे ॥ अर्धं नपुंसकं ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यां ॥ प्राप्तापन्ने

अ० सू० २ च द्वितीयया॥ कालाः परिमाणिना॥ नञ्॥ ईषदकृता॥ षष्ठी॥ याजकादिभिश्च॥
न निर्धारणे॥ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन॥ क्तेन च पूजा
श्री यां॥ अधिकरणवाचिना च॥ कर्मणि च॥ तृजकाभ्यां कर्तरि॥ कर्तरि च॥ नित्यं क्री
१ डाजीविकयोः॥ कुगतिप्रादयः॥ उपपदमतिङ्॥ १ ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यत
रस्यां॥ क्त्वा च॥ शेषो बहुव्रीहिः॥ अनेकमन्यपदार्थे॥ संख्ययाव्ययासन्नादूरा
धिकसंख्याः संख्येये॥ दिङ्नामान्यन्तराले॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे॥ तेन सहेति राम
तुल्ययोगे॥ चार्थे द्वंद्वः॥ उपसर्जनं पूर्वं॥ राजदंतादिषु परं॥ द्वंद्वे घि॥ अजाद्यदंतं॥ १
अल्पाच्तरं॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ निष्ठा॥ वाहिताग्न्यादिषु॥ कडाराः कर्म
धारये॥ २॥ ॥पूर्वापरतृतीयाष्टद्वा॥ ॥द्वितीयोध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥

अनभिहिते॥ कर्मणि द्वितीया॥ तृतीया च होश्छंदसि॥ अंतरांतरेण युक्ते॥ का
लाध्वनोरत्यंतसंयोगे॥ अपवर्गे तृतीया॥ सप्तमीपंचम्यौ कारकमध्ये॥ कर्मप्र
वचनीययुक्ते द्वितीया॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी॥ पंचम्यपा
ङ्परिभिः॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्॥ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चे
ष्टायामनध्वनि॥ चतुर्थी संप्रदाने॥ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः॥ तु
मर्थाच्च भाववचनात्॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च॥ मन्यकर्मण्यना
दरे विभाषाप्राणिषु॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया॥ सहयुक्तेऽप्रधाने॥ येनांगविका
रः॥ १ ॥ इत्थंभूतलक्षणे॥ संज्ञोन्यतरस्यां कर्मणि॥ हेतौ॥ अकर्तर्यृणे
पंचमी॥ विभाषा गुणेऽस्त्रियां॥ षष्ठी हेतुप्रयोगे॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च॥ अपादा

अ॰ सू॰ २ नेपंचमी॥ अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दांचूत्तरपदाजाहियुक्ते॥ षष्ठ्यतसर्थप्रत्यये
न॥एनपाद्वितीया॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां॥ करणेचस्तोकाल्पकृछ्र
श्री कतिपयस्यासत्ववचनस्य॥ दूरांतिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्यां॥ दूरांतिकार्थेभ्योद्विती
१० याच॥ सप्तम्यधिकरणेच॥ यस्यचभवेनभावलक्षणं॥ षष्ठीचानादरे॥ स्वामीश्वरा
धिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च॥ आयुक्तकुशलाभ्यांचासेवायां॥ २ ॥
यतश्चनिर्धारणं॥ पंचमीविभक्ते॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तम्यप्रतेः॥ प्रसि राम्
तोत्सुकाभ्यांतृतीयाच॥ नक्षत्रेचलुपि॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्र १०
थमा॥ संबोधनेच॥ सामंत्रितं॥ एकवचनंसंबुध्दिः॥ षष्ठीशेषे॥ ज्ञोविदर्थकरणे॥
अधीगर्थदयेशांकर्मणि॥ कृञः प्रतियत्ने॥ रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः॥

20

आशिषिनाथः॥ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायां॥ व्यवहृपणोः
समर्थयोः॥ दिवस्तदर्थस्य॥ विभाषोपसर्गे॥ द्वितीयाब्राह्मणे॥ ३॥ प्रेष्यब्रुवोर्ह
विषोदेवतासंप्रदाने॥ चतुर्थ्यर्थेबहुलंछंदसि॥ यजेश्चकरणे॥ कृत्वोर्थप्रयोगे
कालेधिकरणे॥ कर्तृकर्मणोः कृति॥ उभयप्राप्तौकर्मणि॥ क्तस्यचवर्तमाने
॥ अधिकरणवाचिनश्च॥ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनां॥ अकेनोर्भविष्यदाध
मर्ण्ययोः॥ कृत्यानांकर्तरिवा॥ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्यां॥
चतुर्थीचाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः॥ ४॥ ॥अनभिहि
तइत्थंयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्तयोदश॥ ॥द्वितीयोध्यायस्यतृतीयःपादः॥
॥ ॥द्विगुरेकवचनं॥ द्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगानां॥ अनुवादेचरणानां॥

29

अ॰ सू॰ २ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं॥ अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानां॥ जातिरप्राणिनां
॥विशिष्टलिंगोनदीदेशोग्रामाः॥ क्षुद्रजंतवः॥ येषांचविरोधःशाश्वतिकः॥ शा॰२
श्री शूद्राणामनिरवसितानां॥ गवाश्वप्रभृतीनिच॥ विभाषावृक्षमृगतृणधा
११ न्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणां॥ विप्रतिषिद्धंचानधि
करणवाचि॥ नदधिपयआदीनि॥ अधिकरणेतावत्वेच॥ विभाषासमीपे
॥सनपुंसकं॥ अव्ययीभावश्च॥ तत्पुरुषोनञ्कर्मधारयः॥ संज्ञायांकंथो रा॰मू
शीनरेषु॥ १ ॥ उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायां॥ छायाबाहुल्ये॥ स ११
भाराजामनुष्यपूर्वा॥ अशालाच॥ विभाषासेनासुराछायाशालानिशा
नां॥ परवल्लिंगंद्वंद्वतत्पुरुषयोः॥ पूर्ववदश्ववडवौ॥ हेमंतशिशिरावहोरात्रे

22

चछंदसि॥ रात्राह्नाहाः पुंसि॥ अपथंनपुंसकं॥ अर्धर्चाःपुंसिच॥ इदमो
न्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौचानुदात्तौ॥ द्वितीया
टौस्स्वेनः॥ आर्धधातुके॥ अदोजग्धिर्ल्यप्तिकिति॥ लुङ्सनोर्घस्लृ॥ घञ
पोश्च॥ बहुलंछंदसि॥ लिट्यन्यतरस्यां॥ २ ॥ वेञोवयिः॥ हनोवधलिङि
॥लुङिच॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ इणोगालुङि॥ णौगमिरबोधने॥
सनिच॥ इङश्च॥ गाङ्लिटि॥ विभाषालुङ्लृङोः॥ णौचसंश्चङोः॥ अ
स्तेर्भूः॥ ब्रुवोवचिः॥ चक्षिङःख्याञ्॥ वालिटि॥ अजेर्व्यघञपोः॥ वायौ
॥ण्यक्षत्रियार्षञितोयूनिलुगणिञोः॥ पैलादिभ्यश्च॥ इञःप्राचां॥ ३ ॥
नतौल्वलिभ्यः॥ तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियां॥ यस्कादिभ्योगोत्रे॥ यञञो

23

अ० सू० २ श्च॥अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च॥बह्वचइञःप्राच्यभर
तेषु॥नगोपवनादिभ्यः॥तिककितवादिभ्योद्वंद्वे॥उपकादिभ्योन्यतरस्या
श्री मद्वंद्वे॥आगस्त्यकौंडिन्ययोरगस्तिकुंडिनच्॥सुपोधातुप्रातिपदिकयोः॥
१२ अदिप्रभृतिभ्यःशपः॥बहुलंछंदसि॥यङोचिच॥जुहोत्यादिभ्यःश्लुः॥
बहुलंछंदसि॥गातिस्थाघुपाभूभ्यःसिचःपरस्मैपदेषु॥विभाषाघ्राधेट्शा
च्छासः॥तनादिभ्यस्तथासोः॥मंत्रेघसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो राम
लेः॥ ४ ॥आमः॥अव्ययादाप्सुपः॥नाव्ययीभावादतोम्त्वपंचम्याः॥तृती १२
यासप्तम्योर्बहुलं॥लुटःप्रथमस्यडारौरसः॥ ५ ॥ ॥द्विगुरुपज्ञोवेत्रोनतोल्वक्षि
भ्यआमःपंच॥ ॥द्वितीयोध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ ॥इत्यष्टाध्यायस्यद्वितीयोध्यायः॥ छ॥

२४

॥श्री॥प्रत्ययः॥परश्च॥आद्युदात्तश्च॥अनुदात्तौसुप्पितौ॥गुप्तिज्किद्भ्यःसन्॥मान्ब
धदान्शान्भ्योदीर्घश्चाभ्यासस्य॥धातोःकर्मणःसमानकर्तृकादिच्छायांवा॥सुपआत्म
नःक्यच्॥काम्यच्च॥उपमानादाचारे॥कर्तुःक्यङ्सलोपश्च॥भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्च
हलः॥लोहितादिडाज्भ्यःक्यष्॥कष्टायक्रमणे॥कर्मणोरोमंथतपोभ्यांवर्तिचरोः॥बाष्पो
ष्मभ्यामुद्वमने॥शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यःकरणे॥सुखादिभ्यःकर्तृवेदनायां॥नमो
वरिवश्चित्रङःक्यच्॥पुच्छभांडचीवराण्णिङ्॥ १ ॥मुंडमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्र
हलकलकृततूस्तेभ्योणिच्॥धातोरेकाचोहलादेःक्रियासमभिहारेयङ्॥नित्यंकौटिल्ये
गतौ॥लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्योभावगर्हायां॥सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोक
सेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्योणिच्॥हेतुमतिच॥कंड्वादिभ्योयक्॥गुपूधूपविच्छि

२५

अ० सू० ३ पणिपनिभ्य आयः॥ ऋतेरीयङ्॥ कमेर्णिङ्॥ आयादय आर्धधातुके वा॥ सना
द्यंता धातवः॥ स्यतासी लृलुटोः॥ सिब्बहुलं लेटि॥ कास्प्रत्ययादाममंत्रे लिटि॥ इजा
श्री देश्च गुरुमतोनृच्छः॥ दयायासश्च॥ उषविदजागृभ्योन्यतरस्यां॥ भीह्रीभृहुवां
१२ श्लुवच्च॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि॥ २ ॥ विदांकुर्वंत्वित्यन्यतरस्यां॥ अभ्युत्साद
यांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छंदसि॥ च्लि लुङि
॥ च्लेः सिच्॥ शल इगुपधादनिटः क्सः॥ श्लिष आलिंगने॥ न दृशः॥ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः राम
कर्तरि चङ्॥ विभाषा धेट्श्व्योः॥ गुपेश्छंदसि॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः॥
अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङ्॥ लिपिसिचिह्वश्च॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यां॥ पुषादि प० १२
द्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु॥ सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च॥ इरितो वा॥ जृस्तंभुम्रुचुम्लुचुग्रु

ग्लुचुग्लुंचुश्विभ्यश्च॥ कृमृदृरुहिभ्यश्छंदसि॥ चिण् ते पदः॥ ३ ॥ दीपजनबुधपू
रितायिप्यायिभ्योन्यतरस्यां॥ अचः कर्मकर्तरि॥ दुहश्च॥ न रुधः॥ तपोनुतापे च॥
चिण्भावकर्मणोः॥ सार्वधातुके यक्॥ कर्तरि शप्॥ दिवादिभ्यः श्यन्॥ वा भ्राश
भ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः॥ यसोनुपसर्गात्॥ संयसश्च॥ स्वादिभ्यः श्नुः
॥ श्रुवः शृ च॥ अक्षोन्यतरस्यां॥ तनूकरणे तक्षः॥ तुदादिभ्यः शः॥ रुधादिभ्यः श्न
म्॥ तनादिकृञ्भ्य उः॥ धिन्विकृण्व्योरच॥ ४ ॥ क्र्यादिभ्यः श्ना॥ स्तंभुस्तुंभुस्कं
भुस्कुंभुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च॥ हलः श्नः शानज्झौ॥ छंदसि शायजपि॥ व्यत्ययो बहुलं॥
लिङ्याशिष्यङ्॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः॥ तपस्तपःकर्मकस्यैव॥ न दुहस्नुन
मां यक्चिणौ॥ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च॥ धातोः॥ तत्रोपपदं सप्तमीस्थं॥

अं०सू० ३ ऋदति ङ॥वासरूपोस्त्रियां॥कृत्याःप्राङ्ण्वुलः॥तव्यत्तव्यानीयरः॥अचोयत्॥
पोरदुपधात्॥शकिसहोश्च॥गदमदचरयमश्चानुपसर्गे॥ ५ ॥अवद्यपण्यवर्यागर्
श्री ह्यपणितव्यानिरोधेषु॥वह्यंकरणं॥अर्यःस्वामिवैश्ययोः॥उपसर्याकाल्याप्रज
१४ ने॥अजर्यंसंगतं॥वदःसुपिक्यप्च॥भुवोभावे॥हनस्तच॥एतिस्तुशास्वृदृजुषःक्यप्॥
ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः॥ईचखनः॥भृञोसंज्ञायां॥मृजेर्विभाषा॥राजसूयसूर्यमृषो
द्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः॥भिद्योध्योनदे॥पुष्यसिध्योनक्षत्रे॥विपूयविनीय राम
जित्यामुंजकल्कहलिषु॥प्रत्यपिभ्यांग्रहेश्छंदसि॥पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषुच॥विभा १४
षाकृवृषोः॥ ६ ॥युग्यंचपत्रे॥अमावस्यदन्यतरस्यां॥छंदसिनिष्टर्क्यदेवहूयप्र
णीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्य

२५

भाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि॥ऋहलोर्ण्यत्॥ओरावश्यके॥आसुयुवपिरपिलपित्रपि
चमश्च॥आनाय्योनित्ये॥प्रणाय्योसंमतौ॥पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्यामान
हविर्निवाससामिधेनीषु॥क्रतौकुंडपाय्यसंचाय्यौ॥अग्नौपरिचाय्योपचाय्यस पू ३
मूह्याः॥चित्याग्निचित्येच॥ण्वुल्तृचौ॥नंदिग्रहिपचादिभ्योल्युणिन्यचः॥इ
गुपधज्ञाप्रीकिरःकः॥आतश्चोपसर्गे॥पाघ्राध्माधेट्दृशःशः॥अनुपसर्गा
ल्लिंपविंदधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च॥ददातिदधात्योर्विभाषा॥ज्व
लितिकसंतेभ्योणः॥ ७ ॥श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च॥
दुन्योरनुपसर्गे॥विभाषाग्रहः॥गेहेकः॥शिल्पिनिष्वुन्॥गस्थकन्॥ण्युट्च॥हनश्च
व्रीहिकालयोः॥प्रुसृल्वः समभिहारेवुन्॥आशिषिच॥ ८ ॥ ॥प्रत्ययोमुंडवि

२६

अ॰ स्॰ २ दांडीपजनक्ष्यादिभ्यो वद्यपुग्यं च्यादस्त्रा॥ ॥तृतीयोध्यायस्य प्रथमपादः॥
॥ ॥कर्मण्यण्॥ ह्वावामश्च॥ आतोनुपसर्गे कः॥ सुपिस्थः॥ तुंदशोकयोः प
श्री रिमृजापनुदोः॥ प्रेदाज्ञः॥ समिख्यः॥ गापोष्टक्॥ हरतेरनुद्यमनेच्॥ वयसि
१५ च॥ आङि ताच्छील्ये॥ अर्हः॥ स्तंबकर्णयोरमिजपोः॥ शमिधातोः संज्ञायां॥ अ
धिकरणे शेतेः॥ चरेष्टः॥ भिक्षासेनादायेषु च॥ पुरोग्रतोग्रेषु सर्तेः॥ पूर्वे कर्तरि॥
कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥ १ ॥ दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारांतानंतादि राम
बहुनांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजंघाबाह्वहर्यत्तत्धनु १५
रुष्षु॥ कर्मणि भृतौ॥ नशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु॥ स्तंबे
२० शकृतोरिन्॥ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ॥ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च॥ छंदसिवनसन

30

रक्षिमथ्यां॥ एजेः खश्॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ नाडीमुष्ट्योश्च॥ उदिकू
ले रुजिवहोः॥ वहाभ्रे लिहः॥ परिमाणे पचः॥ मितनखे च॥ विध्वरुषोस्तुदः॥ असू
र्यललाटयोर्दृशितपोः॥ उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च॥ प्रियवशे वदः खच्॥ द्विष
त्परयोस्तापेः॥ वाचियमो व्रते॥ २ ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः॥ सर्वकूलाभ्रकरीषे
षु कषः॥ मेघर्तिभयेषु कृञः॥ क्षेमप्रियमद्रेण् च॥ आशिते भुवः करणभावयोः॥ सं
ज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः॥ गमश्च॥ अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः॥
आशिषि हनः॥ अपे क्लेशतमसोः॥ कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥ लक्षणे जायापत्योष्टक्॥
अमनुष्यकर्तृके च॥ शक्तौ हस्तिकपाटयोः॥ पाणिघताडघौ शिल्पिनि॥ आढ्यसुभ
गस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन्॥ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खु

39

अ० स्० ३ खशो॥ स्पृशोऽनुदके क्विन्॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च॥ त्यदादिषु दृशो
नालोचने कञ्च॥ ३ ॥ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदछिदजिनीराजामुपसर्गेपि क्विप्
श्री ॥ भजो ण्विः॥ छंदसि सहः॥ वहश्च॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्॥ हव्येनंतःपादं॥ जनस
१६ नखनक्रमगमो विट्॥ अदोनन्ने॥ क्रव्ये च॥ दुहः कब्घश्च॥ मंत्रेश्वेतवहोक्थशस्पु
रोडाशो ण्विन्॥ अवे यजः॥ विजुपे छंदसि॥ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च॥ अन्येभ्यो
पि दृश्यंते॥ क्विप् च॥ स्थः क च॥ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये॥ कर्तर्युपमाने॥ व्रते राम
॥ ४ ॥ बहुलमाभीक्ष्ण्ये॥ मनः॥ आत्ममाने खश्च॥ भूते॥ करणे यजः॥ कर्मणि १६
हनः॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्॥ बहुलं छंदसि॥ सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञः॥ सो
मे सुञः॥ अग्नौ चेः॥ कर्मण्यग्न्याख्यायां॥ कर्मणीनिविक्रियः॥ दृशेः क्वनिप्॥

राजनि युधिकृञः॥ सहे च॥ सप्तम्यां जनेर्डः॥ पंचम्यामजातौ॥ उपसर्गे च संज्ञायां॥ अ
नौ कर्मणि॥ ५ ॥ अन्येष्वपि दृश्यते॥ निष्ठा॥ सुयजोर्ङ्वनिप्॥ जीर्यतेरतृन्॥ छंदसि
लिट्॥ लिटः कानज्वा॥ क्वसुश्च॥ भाषायां सदवसश्रुवः॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च॥
लुङ्॥ अनद्यतने लङ्॥ अभिज्ञावचने लृट्॥ न यदि॥ विभाषा साकांक्षे॥ परोक्षे लिट्॥
हशश्वतोर्लङ् च॥ प्रश्ने चासन्नकाले॥ लट् स्मे॥ अपरोक्षे च॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने॥ ६ ॥
नन्वोर्विभाषा॥ पुरि लुङ् चास्मे॥ वर्तमाने लट्॥ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकर
णे॥ संबोधने च॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः॥ तौ सत्॥ पूङ्यजोः शानन्॥ ताच्छील्यवयो
वचनशक्तिषु चानश्॥ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि॥ द्विषोऽमित्रे॥ सुञो यज्ञसंयोगे॥ अर्हः
प्रशंसायां॥ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु॥ तृन्॥ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्

अ० सू० ३ चोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ॥ णेश्छंदसि ॥ भुवश्च ॥ ग्लाजिस्थ
श्च ग्स्नुः ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ॥ ७ ॥ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ॥ संपृचानुरु
श्री धाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमु
१७ हदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ॥
वौ कषलसकत्थस्रंभः ॥ अपे च लषः ॥ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ॥ निंदहिंसक्लिशखाद
विनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ॥ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ॥ चलन राम
शब्दार्थादकर्मकाद्युच् ॥ अनुदात्तेतश्च हलादेः ॥ जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशु १७
चलषपतपदः ॥ क्रुधमंडार्थेभ्यश्च ॥ न यः ॥ सूददीपदीक्षश्च ॥ लषपतपदस्थाभूवृ
षहनकमगमशॄभ्य उकञ् ॥ जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन् ॥ प्रजोरिनिः ॥ जिदृक्षि

3८

विश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ॥ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आ
लुच् ॥ दाधेट्सिशदसदो रुः ॥ सृघस्यदः क्मरच् ॥ ८ ॥ भंजभासमिदो घुरच् ॥ विदि
भिदिछिदेः कुरच् ॥ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् ॥ गत्वरश्च ॥ जागुरूकः ॥ यजजपदशां य
ङः ॥ नमिकंपिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ॥ सनाशंसभिक्ष उः ॥ विंदुरिच्छुः ॥ क्याच्छं
दसि ॥ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ स्वपितृषोर्नजिङ् ॥ शृवंद्योरारुः ॥ भियः
क्रुक्लुकनौ ॥ स्थेशभासपिसकसो वरच् ॥ यश्च यङः ॥ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रा
वस्तुवः क्विप् ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ भुवः संज्ञांतरयोः ॥ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायां ॥ ९ ॥
धः कर्मणि ष्ट्रन् ॥ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ हलसूक
रयोः पुवः ॥ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः ॥ पुवः संज्ञायां ॥ कर्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ ञी

3५

अ॰ सू॰ ३ ञीतः क्तः ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ॥ १० ॥ ॥ कर्मणि दिवाप्रः सत्संब कुलमन्ये
षपिनत्वोशमिनिभंजभासप्रः कर्मण्यष्टो ॥ ॥ तृतीयोध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥
श्री उणादयो बहुलं ॥ भूतेपि दृश्यंते ॥ भविष्यति गम्यादयः ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लट् ॥
१८ विभाषा कदाकर्ह्योः ॥ किंवृत्ते लिप्सायां ॥ लिप्स्यमानसिध्धौ च ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥
लिङ्चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां ॥ भाववचनाश्च ॥ अण्कर्म
णि च ॥ लृट् शेषे च ॥ लृटः सद्वा ॥ अनद्यतने लुट् ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥ सृ स्थि
रे ॥ भावे ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायां ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ १ ॥ इङश्च ॥ राम
उपसर्गे रुवः ॥ समियुद्रुदुवः ॥ श्रिणीभुवोनुपसर्गे ॥ वौ क्षुश्रुवः ॥ अवोदोर्नियः ॥ प्रे १८
द्रुस्तुस्रुवः ॥ निरभ्योः पूल्वोः ॥ उंन्योर्ग्रः ॥ कृ धान्ये ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ प्रे स्त्रोयज्ञे ॥

प्रथने वावशब्दे ॥ छंदोनाम्नि च ॥ उदि ग्रहः ॥ समि मुष्टौ ॥ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेष
योः ॥ परावनुपात्यय इणः ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये ॥ हस्तादाने चेरस्तेये ॥ २ ॥ नि
वासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ॥ संघे चानौत्तराधर्ये ॥ कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियां ॥ अभिविधौ भाव इनुण् ॥ आक्रोशेवन्योर्ग्रहः ॥ प्रे लिप्सायां ॥ परौ यज्ञे ॥ नौ
वृ धान्ये ॥ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ॥ विभाषाङि रुप्लुवोः ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबंधे ॥ प्रे
वणिजां ॥ रश्मौ च ॥ वृणोतेराच्छादने ॥ परौ भुवोवज्ञाने ॥ एरच् ॥ ॠदोरप् ॥ ग्रहवृदृ
निश्चिगमश्च ॥ उपसर्गेदः ॥ नौ ण च ॥ ३ ॥ व्यधजपोरनुपसर्गे ॥ स्वनहसोर्वा ॥
यमः समुपनिविषु च ॥ नौ गदनदपठस्वनः ॥ क्वणो वीणायां च ॥ नित्यं पणः परिमाणे
॥ मदोनुपसर्गे ॥ प्रमदसंमदौ हर्षे ॥ समुदोरजः पशुषु ॥ अक्षेषु ग्लहः ॥ प्रजने सर्तेः ॥

अ॰ सू॰ २ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु ॥ आङि युद्धे ॥ निपानमाहावः ॥ भावेनुपसर्ग
स्य ॥ हनश्च वधः ॥ मूर्तौ घनः ॥ अंतर्घनो देशे ॥ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ॥
श्री उद्घनोत्याधानं ॥ ४ ॥ अपघनोंगं ॥ करणेयोविद्रुषु ॥ स्तंबे क च ॥ परौ घः ॥ उपघ्न
१९ आश्रये ॥ संघोद्घौ गणप्रशंसयोः ॥ निघो निमितं ॥ ड्वितः क्त्रिः ॥ ट्वितोथुच् ॥ यज
याचयतविछप्रछरक्षो नङ् ॥ स्वपो नन् ॥ उपसर्गे घोः किः ॥ कर्मण्यधिकरणे च ॥
स्त्रियां क्तिन् ॥ स्थागापापचो भावे ॥ मंत्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ॥ ऊतिय राम
ति जूति साति हेति कीर्तयश्च ॥ व्रजयजोर्भावे क्यप् ॥ संज्ञायां समजनिषदनिपतम १९
नविदषुञ्शीङ्भृञिणः ॥ कृञः श च ॥ ५ ॥ इछा ॥ अप्रत्ययात् ॥ गुरोश्च हलः ॥
षिद्भिदादिभ्योङ् ॥ चिंति पूजि कथि कुंबि चर्चश्च ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ ण्यासश्रंथो युच् ॥

38

रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलं ॥ संज्ञायां ॥ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ॥ पर्याया
र्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ॥ आक्रोशे नञ्यनिः ॥ कृत्यल्युटो बहुलं ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥
ल्युट् च ॥ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखं ॥ करणाधिकरणयोश्च ॥ पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण ॥ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च ॥ अवे तॄस्त्रोर्घञ्
॥ ६ ॥ हलश्च ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ॥ उदंकोनुदके ॥ आ
लमानायः ॥ खनो घ च ॥ ईषद्दुःसुषु कृछ्राकृछ्रार्थेषु खल् ॥ कर्तृकर्मणोश्च भूकृ
ञोः ॥ आतो युच् ॥ छंदसि गत्यर्थेभ्यः ॥ अन्येभ्योपि दृश्यते ॥ वर्तमानसामीप्ये व
र्तमानवद्वा ॥ आशंसायां भूतवच्च ॥ क्षिप्रवचने लृट् ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ ना
नद्यतनवत्क्रियाप्रबंधसामीप्ययोः ॥ भविष्यति मर्यादावचनेवरस्मिन् ॥ काल

39

अ० सू० ३ विभागे चानहोरात्राणां ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥ भूते च ॥ ७ ॥
वोताप्योः ॥ गर्हायां लडपिजात्वोः ॥ विभाषा कथमि लिङ् च ॥ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ॥ अनवक्लृ
श्री प्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ॥ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ॥ जातुयदोर्लिङ् ॥ यच्चयत्रयोः ॥ गर्हायां
२० च ॥ चित्रीकरणे च ॥ शेषे लृडयदौ ॥ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ॥ कामप्रवेदनेकच्चिति ॥ संभा
वनेलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे ॥ विभाषा धातौ संभावनवचनेयदि ॥ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ॥ इच्छा
र्थेषु लिङ्लोटौ ॥ समानकर्तृकेषु तुमुन् ॥ लिङ् च ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने ॥ ८ ॥ राम
विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥ लोट् च ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्या २०
श्च ॥ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके ॥ स्मे लोट् ॥ अधीष्टे च ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् ॥ लिङ् यदि ॥ अ
र्हे कृत्यतृचश्च ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ कृत्याश्च ॥ शकि लिङ् च ॥ आशिषि लिङ्लोटौ ॥

क्तिच्क्तौ च संज्ञायां ॥ माङि लुङ् ॥ स्मोत्तरे लङ् च ॥ ९ ॥ ॥ उणादयइङ्डो निवासध्यधा
पद्यनइच्छा हलश्च वोताप्योर्विधिषोडश ॥ ॥ तृतीयोध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥
धातुसंबंधे प्रत्ययाः ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः ॥ समुच्चयेन्य
तरस्यां ॥ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ॥ समुच्चये सामान्यवचनस्य ॥ छंदसि लु
ङ्लङ्लिटः ॥ लिङर्थे लेट् ॥ उपसंवादाशंकयोश्च ॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसे
कध्यै- नध्यैअध्यैन्कध्यैंन्शाध्यैंन्तवैतवेङ्तवेनः ॥ प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै ॥ दृशेवि शध्यै-
ख्ये च ॥ शकि णमुल्कमुलौ ॥ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ॥ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ॥ अवच
क्षे च ॥ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ॥ सृपितृदोः कसुन् ॥ अलंख
ल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ॥ उदीचां माङो व्यतीहारे ॥ परावरयोगे च ॥ १ ॥ समानकर्तृ

अ॰ सू॰ ३ कयोः पूर्वकाले ॥ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ न यद्यनाकांक्षे ॥ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ कर्मण्याक्रोशे
कृञः खमुञ् ॥ स्वादुमि णमुल् ॥ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ॥ यथातथयोरसूया
श्री प्रतिवचने ॥ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ॥ यावति विंदजीवोः ॥ चर्मोदरयोः पूरेः ॥ वर्षप्रमाण ऊलोप
२१ श्चास्यान्यतरस्यां ॥ चेले क्नोपेः ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥ शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ समूलाकृतजी
वेषु हन्कृञ्ग्रहः ॥ करणे हनः ॥ स्नेहने पिषः ॥ हस्ते वर्त्तिग्रहोः ॥ स्वे पुषः ॥ २ ॥ अधिकरणे
बंधः ॥ संज्ञायां ॥ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ॥ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ॥ उपमाने कर्मणि च ॥ कषादि राम
षु यथाविध्यनुप्रयोगः ॥ उपदंशस्तृतीयायां ॥ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणां ॥ सप्तम्यां चोप २१
पीडरुधकर्षः ॥ समासत्तौ ॥ प्रमाणे च ॥ अपादाने परीप्सायां ॥ द्वितीयायां च ॥ स्वांगेध्रुवे ॥ परि
क्लिश्यमाने च ॥ विशिपतिपदिस्कंदां व्याप्यमानासेव्यमानयोः ॥ अस्यतितृषोः क्रियांतरेका

लेषु ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ अव्ययेयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ॥ तिर्यच्यपव
र्गे ॥ ३ ॥ स्वांगे तस्प्रत्यये कृभ्वोः ॥ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे ॥ तूष्णीमि भुवः ॥ अन्वच्यानुलो
म्ये ॥ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ॥ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ॥
कर्तरि कृत् ॥ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्म
केभ्यः ॥ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्था
सवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने ॥ भीमादयोपादाने ॥ ताभ्यामन्यत्रोणाद
यः ॥ क्तोधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ लस्य ॥ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्ता
तांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ॥ टित आत्मनेपदानां टेरे ॥ थासः से ॥ ४ ॥ लिटस्तझ
योरेशिरेच् ॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ॥ विदो लटो वा ॥ ब्रुवः पंचानामादित

अ॰ स्त॰ ३ आहो भुवः॥ लोटो लङ्वत्॥ एरुः॥ सेर्ह्यपिच्च॥ वा छंदसि॥ मेर्निः॥ आमेतः॥ सवाभ्यां
वामौ॥ आडुत्तमस्य पिच्च॥ एत ऐ॥ लेटोडाटौ॥ आत ऐ॥ वैतोन्यत्र॥ इतश्च लोपः पर
श्री स्मैपदेषु॥ सउत्तमस्य॥ नित्यं ङितः॥ इतश्च॥ ५ ॥ तस्थस्थमिपां तांतंतामः॥ लि
२२ ङः सीयुट्॥ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च॥ किदाशिषि॥ झस्य रन्॥ इटोत्॥ सुट्
तिथोः॥ झेर्जुस्॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ आतः॥ लङः शाकटायनस्यैव॥ द्विष
श्च॥ तिङ्शित्सार्वधातुकं॥ आर्द्धधातुकं शेषः॥ लिट् च॥ लिङाशिषि॥ छंदस्यु राम
भयथा॥ ६ ॥ ॥ धातुसंबंधे समानाधिकरणे स्वांगे लिटस्तस्य स्थामिपां स २२
मदत्ता॥ ॥ इति तृतीयोध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥ इत्यष्टाध्यायस्य तृ
स्य तृतीयोध्यायः समाप्तः॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ छ छ छ॥

श्र

ॐ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङ
सोसाम्ङ्योः सुप्॥ स्त्रियां॥ अजाद्यतष्टाप्॥ ऋन्नेभ्यो ङीप्॥ उगितश्च॥ वनो र च॥
पादोन्यतरस्यां॥ टाबृचि॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः॥ मनः॥ अनो बहुव्रीहेः॥ डाबुभाभ्या
मन्यतरस्यां॥ अनुपसर्जनात्॥ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वर
प्॥ यञश्च॥ प्राचां ष्फ तद्धितः॥ सर्वत्र लोहितादिकतंतेभ्यः॥ कौरव्यमांडूकाभ्यां
रघुनं च॥ वयसि प्रथमे॥ १ ॥ द्विगोः॥ अपरिमाणबिस्ताचितकंबल्येभ्यो न तद्धितलु
कि॥ कांडांतात्क्षेत्रे॥ पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्यां॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीष्॥ संख्याव्य
यादेर्ङीप्॥ दामहायनांताच्च॥ अन उपधालोपिनोन्यतरस्यां॥ नित्यं संज्ञाछंद
सोः॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसुमंगलभेषजाच्च॥ रात्रेश्चाज

अ० सू० ४ सेः॥ अंतर्वत्पतिवतोर्नुक्॥ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे॥ विभाषा सपूर्वस्य॥ नित्यंसपत्न्या
दिषु॥ पूतक्रतोरै च॥ वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः॥ मनोरौ वा॥ वर्णादनु
श्री दात्तात्तोपधात्तो नः॥ अन्यतो ङीष्॥ २ ॥ षिद्गौरादिभ्यश्च॥ जानपदकुंडगोणस्थ
२३ लभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णाना
छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु॥ शोणात्प्राचां॥ वोतो गुणवचनात्॥ बह्वादिभ्य
श्च॥ नित्यं छंदसि॥ भुवश्च॥ पुंयोगादाख्यायां॥ इंद्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्य राम
यवयवनमातुलाचार्याणामानुक्॥ क्रीतात्करणपूर्वात्॥ क्तादल्पाख्यायां॥ बहुव्रीहे २२
श्चांतोदात्तात्॥ अस्वांगपूर्वपदाद्वा॥ स्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्॥ नासिको
दरौष्ठजंघादंतकर्णशृंगाच्च॥ नक्रोडादिबह्वचः॥ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च॥ नखमु

खात्संज्ञायां॥ दीर्घजिह्वी च छंदसि॥ दिक्पूर्वपदान्ङीप्॥ ३ ॥ वाहः॥ सख्यशिश्वी
ति भाषायां॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदा
च्च॥ इतो मनुष्यजातेः॥ ऊङुतः॥ बाह्वंतात्संज्ञायां॥ पंगोश्च॥ ऊरूत्तरपदादौपम्ये॥ सं
हितशफलक्षणवामादेश्च॥ कद्रुकमंडल्वोश्छंदसि॥ संज्ञायां॥ शार्ङ्गरवाद्यञो ङी
न्॥ यङश्चाप्॥ आवट्याच्च॥ तद्धिताः॥ यूनस्तिः॥ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः
ष्यङ्गोत्रे॥ गोत्रावयवात्॥ क्रौड्यादिभ्यश्च॥ ४ ॥ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमु
ग्रिकांठेविद्धिभ्योन्यतरस्यां॥ समर्थानां प्रथमाद्वा॥ प्राग्दीव्यतोण्॥ अश्वपत्यादि
भ्यश्च॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥ उत्सादिभ्योञ्॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ
भवनात्॥ द्विगोर्लुगनपत्ये॥ गोत्रेलुगचि॥ यूनि लुक्॥ फक्फिञोरन्यतरस्यां॥ तस्याप

अ॰ सू॰ ४

श्री २४

त्यं ॥ एको गोत्रे ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियां ॥ अतइञ् ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ सुधातुरकङ् च ॥ गोत्रे
कुंजादिभ्यश्च्फञ् ॥ नडादिभ्यः फक् ॥ हरितादिभ्योञः ॥ ५ ॥ यञिञोश्च ॥ शरद्वच्छु
नकदर्भाद्भृगुवत्साग्रायणेषु ॥ द्रोणपर्वतजीवंतादन्यतरस्यां ॥ अनृष्यानंतर्ये बिदादि
भ्योञ् ॥ गर्गादिभ्यो यञ् ॥ मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ॥ कपिबोधादांगिरसे ॥ वतं
डाच्च ॥ लुक् स्त्रियां ॥ अश्वादिभ्यः फञ् ॥ भर्गात्त्रैगर्ते ॥ शिवादिभ्योण् ॥ अवृद्धाभ्यो न
दीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ॥ ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वा
याः ॥ कन्यायाः कनीन च ॥ विकर्णशुंगछगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ॥ पीलाया वा ॥ ढक् च मंडू
कात् ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ ६ ॥ द्व्यचः ॥ इतश्चानिञः ॥ शुभ्रादिभ्यश्च ॥ विकर्णकुषीतको
त्काश्यपे ॥ भ्रुवो वुक् च ॥ कल्याण्यादीनामिनङ् ॥ कुलटाया वा ॥ चटकाया ऐरक् ॥ गोधाया

ढ्रक् ॥ आरगुदीचां ॥ क्षुद्राभ्यो वा ॥ पितृष्वसुश्छण् ॥ ढकि लोपः ॥ मातृष्वसुश्च ॥ चतुष्पा
द्भ्यो ढञ् ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च ॥ राजश्वशुराद्यत् ॥ क्षत्राद्घः ॥ कुलात्खः ॥ अपूर्वपदादन्य
तरस्यां यड्ढकञौ ॥ ७ ॥ महाकुलादञ्खञौ ॥ दुष्कुलाड्ढक् ॥ स्वसुश्छः ॥ भ्रातुर्व्यच्च ॥
व्यन्सपत्ने ॥ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलं ॥
फेश्छ च ॥ फांटाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ सेनांतलक्षणकारिभ्य
श्च ॥ उदीचामिञ् ॥ तिकादिभ्यः फिञ् ॥ कौसल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ अणो द्व्यचः ॥ उदी
चां वृद्धादगोत्रात् ॥ वाकिनादीनां कुक् च ॥ पुत्रांतादन्यतरस्यां ॥ प्राचामवृद्धात्फिन्बहु
लं ॥ ८ ॥ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ॥ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं ॥ जीवति तु वंश्ये युवा ॥
भ्रातरि च ज्यायसि ॥ वान्यस्मिन्सपिंडे स्थविरतरे जीवति ॥ वृद्धस्य च पूजायां ॥ यून

एमू २४

श्री

अं० सू० ४ श्वकुंत्यां॥ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्॥ साल्वेयगांधारिभ्यां च॥ द्व्यञ्मगधकलिंग
तौ सूरमसादण्॥ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः॥ साल्वावयवप्रत्यग्रथक
श्री लकूटाश्मकादिञ्॥ ते तद्राजाः॥ कंबोजाल्लुक्॥ स्त्रियामवंतिकुंतिकुरुभ्यश्च॥ अतश्च॥ न श्री
२५ प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः॥ १ ॥ ॥ श्रीपृद्धिगोः पिद्वाद्धोर्दैवयज्ञियज्ञिञो ध्रौवो
महाकुलीन्मनोर्जां नावष्टादञ्॥ ॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ तेन रक्तं राग
त्॥ लाक्षारोचनाशकलकर्दमाट्ठक्॥ नक्षत्रेण युक्तः कालः॥ लुबविशेषे॥ संज्ञायां श्रवणा राम
श्वत्थाभ्यां॥ द्वंद्वाच्छः॥ दृष्टं साम॥ कलेर्ढक्॥ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ॥ परिवृतो रथः॥ पांडुकंब २५
लादिनिः॥ द्वैपवैयाघ्रादञ्॥ कौमारापूर्ववचने॥ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः॥ स्थंडिलाच्छयित
रि व्रते॥ संस्कृतं भक्षाः॥ शूलोखाद्यत्॥ दध्नष्ठक्॥ उदश्वितोन्यतरस्यां॥ क्षीराड्ढञ्॥ १॥

सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायां॥ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक्॥ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाका
र्त्तिकीचैत्रीभ्यः॥ सास्य देवता॥ कस्येत्॥ शुक्राद्घन्॥ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः॥ छ च॥ म
हेंद्राद्घाणौ च॥ सोमाट्ट्यण्॥ वाय्वृतुपित्रुषसो यत्॥ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नी
षोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च॥ अग्नेर्ढक्॥ कालेभ्यो भववत्॥ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ्॥
पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः॥ तस्य समूहः॥ भिक्षादिभ्योण्॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्र
राजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ्॥ केदाराद्यञ्च॥ २ ॥ ठञ्कवचिनश्च॥ ब्रा
ह्मणमाणववाडवाद्यत्॥ ग्रामजनबंधुसहायेभ्यस्तल्॥ अनुदात्तादेरञ्॥ खंडिकादि
भ्यश्च॥ चरणेभ्यो धर्मवत्॥ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक्॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्यां॥
पाशादिभ्यो यः॥ खलगोरथात्॥ इनित्रकट्यचश्च॥ विषयो देशे॥ राजन्यादिभ्यो वुञ्॥ भौरि

अ० सू० ४

क्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ॥ सोऽस्यादिरिति छंदसः प्रगाथेषु॥ संग्रामे प्र
योजनयोद्धृभ्यः॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः॥ घञः सास्यां क्रियेति ञः॥ तदधीते त
श्री द्वेद॥ क्रतूक्थादिसूत्रांताट्ठक्॥ क्रमादिभ्यो वुन्॥ अनुब्राह्मणादिनिः॥ वसंतादिभ्यष्ठक्॥
२६ प्रोक्ताल्लुक्॥ सूत्राच्च कोपधात्॥ छंदोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे
तन्नाम्नि॥ तेन निर्वृत्तं॥ तस्य निवासः॥ अदूरभवश्च॥ ओरञ्॥ मतोश्च बह्वजंगात्॥ ब ८१
ह्वचः कूपेषु॥ उदक् च विपाशः॥ संकलादिभ्यश्च॥ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु॥ सुवास्त्वादि राम
भ्योऽण्॥ रोणी॥ कोपधाच्च॥ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरी २६
हणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमप्रगदिन्व
राहकुमुदादिभ्यः॥ ४ ॥ जनपदे लुप्॥ वरणादिभ्यश्च॥ शर्कराया वा॥ ठकछौ च॥

52

नद्यां मतुप्॥ मध्वादिभ्यश्च॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्॥ नडशादाड्ड्वलच्॥ शिखा
या वलच्॥ उत्करादिभ्यश्छः॥ नडादीनां कुक् च॥ शेषे॥ राष्ट्रावारपाराद्घखौ॥ ग्रामाद्य
खञौ॥ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ्॥ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु॥ नद्यादिभ्यो ढक्॥
दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्॥ कापिश्याः ष्फक्॥ रंकोरमनुष्येऽण् च॥ ५ ॥ द्युप्रागपा
गुदक्प्रतीचो यत्॥ कंथायाष्ठक्॥ वर्णौ वुक्॥ अव्ययात्त्यप्॥ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यां
॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः॥ मद्रेभ्योऽञ्॥ उदीच्यग्रामाच्च
बह्वचोंऽतोदात्तात्॥ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण्॥ कण्वादिभ्यो गोत्रे॥ इञश्च॥
न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु॥ वृद्धाच्छः॥ भवतष्ठक्छसौ॥ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ॥ वाहीक
ग्रामेभ्यश्च॥ विभाषोशीनरेषु॥ ओर्देशे ठञ्॥ वृद्धात्प्राचां॥ ६ ॥ धन्वयोपधाद्वुञ्॥

53

मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ॥ अपदातौ साल्वात् ॥ गोयवाग्वोश्च ॥ गर्तोत्तरपदाच्छः ॥
गहादिभ्यश्च ॥ ४ वृतु

अ० सू० ४ प्रस्थपुरवहांताच्च ॥ रोपधेतोः प्राचां ॥ जनपदतदवध्योश्च ॥ अवृद्धादपिबहुवचनविष
यात् ॥ कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ॥ धूमादिभ्यश्च ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः ॥ अ
श्री रण्यान्मनुष्ये ॥ विभाषा कुरुयुगंधराभ्यां ॥ मद्रवृज्योः कन् ॥ कोपधादण् ॥ कच्छादिभ्य
२७ श्च ॥ प्राचां कटादेः ॥ राज्ञः क च ॥ ७ ॥ वृद्धादकेकांतखोपधात् ॥ कंथापलदन
गरग्रामह्रदोत्तरपदात् ॥ पर्वताच्च ॥ विभाषामनुष्ये ॥ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ॥ ८ ॥
॥ ॥ तेनसास्मिन्नेकमजनेयुञाग्धन्ववृध्यात्पंच ॥ ॥ चतुर्थोध्यायस्य द्विती राम
यः पादः ॥ ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥ तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ॥ २७
तवकममकावेकवचने ॥ अर्धाद्यत् ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥ दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च ॥
ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ॥ मध्यान्मः ॥ असांप्रतिके ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥ काला

ट्ठञ् ॥ श्राद्धे शरदः ॥ विभाषा रोगातपयोः ॥ निशाप्रदोषाभ्यां च ॥ श्वसस्तुट् च ॥ सं
धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ॥ प्रावृष एण्यः ॥ वर्षाभ्यष्ठक् ॥ छंदसि ठञ् ॥ वसंताच्च ॥ १ ॥
हेमंताच्च ॥ सर्वत्राण्च तलोपश्च ॥ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ॥ विभाषा पू
र्वाह्णापराह्णाभ्यां ॥ तत्र जातः ॥ प्रावृषष्ठप् ॥ संज्ञायां शरदो वुञ् ॥ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा
मूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ॥ पथः पंथ च ॥ अमावास्याया वा ॥ अ च ॥ सिंधपकराभ्यां क
न् ॥ अणञौ च ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाब
हुलाल्लुक् ॥ स्थानांतगोशालखरशालाच्च ॥ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो
वा ॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलं ॥ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ॥ प्रायभवः ॥ उपजानूपकर्णोपनीवे
ष्ठक् ॥ २ ॥ संभूते ॥ कोशाड्ढञ् ॥ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ॥ उप्ते च ॥ आश्वयु

अ॰ सू॰ ४ ण्यावुञ् ॥ ग्रीष्मवसंतादन्यतरस्यां ॥ देयमृणे ॥ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् ॥ ग्रीष्मा
वरसमाद्वुञ् ॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्च ॥ व्याहरति मृगः ॥ तदस्य सोढं ॥ तत्र भवः ॥
श्री दिगादिभ्यो यत् ॥ शरीरावयवाच्च ॥ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ॥ ग्रीवाभ्योण्च
२८ ॥ गंभीराञ्ञ्यः ॥ अव्ययीभावाच्च ॥ अंतःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ३ ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ॥ जि
ह्वामूलांगुलेश्छः ॥ वर्गांताच्च ॥ अशब्दे यत्खावन्यतरस्यां ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे ॥
तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ॥ बह्वचोंतोदात्ताट्ठञ् ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥ अ राम्
ध्यायेष्वेवर्षेः ॥ पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ॥ छंदसो यदणौ ॥ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्व २८
रपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ॥ अणृगयनादिभ्यः ॥ तत आगतः ॥ ठगायस्थानेभ्यः ॥
शुंडिकादिभ्योण् ॥ विद्यायोनिसंबंधेभ्यो वुञ् ॥ ऋतष्ठञ् ॥ पितुर्यच्च ॥ गोत्रादंकवत् ॥

५८

शिलादिभ्योणञौ।

॥ ४ ॥ हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः ॥ मयट् च ॥ प्रभवति ॥ विदूराञ्ञ्यः ॥ तद्गच्छति प
थिदूतयोः ॥ अभिनिष्क्रामति द्वारं ॥ अधिकृत्य कृते ग्रंथे ॥ शिशुक्रंदयमसभद्वंद्वेंद्रज
ननादिभ्यश्छः ॥ सोस्य निवासः ॥ अभिजनश्च ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ॥ शंडिका
दिभ्यो ञ्यः ॥ सिंधुतक्षशिलादिभ्योणञौ ॥ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढ
ञकः ॥ भक्तिः ॥ अचित्ताददेशकालाट्ठक् ॥ महाराजाट्ठञ् ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ॥
गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ॥ जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां ब मा
हुवचने ॥ ५ ॥ तेन प्रोक्तं ॥ तित्तिरिवरतंतुखंडिकोखाच्छण् ॥ काश्यपकौशिकाभ्या
मृषिभ्यां णिनिः ॥ कलापिवैशंपायनांतेवासिभ्यश्च ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥ शौ
नकादिभ्यश्छंदसि ॥ कठचरकाल्लुक् ॥ कलापिनोण् ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥ पाराशर्यशि

५७

अ॰ सू॰ ४ लालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोः॥कर्मंदकृशाश्वादिनिः॥तेनैकदिक्॥तसिश्च॥उरसोयच्च॥
उपज्ञाते॥कृते ग्रंथे॥संज्ञायां॥कुलालादिभ्योवुञ्॥क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ्॥तस्ये
श्री दं॥ ८ ॥रथाद्यत्॥पत्रपूर्वादञ्॥पत्राध्वर्युपरिषदश्च॥हलसीराट्ठक्॥द्वंद्वाद्वुन्वैरमै
२९ थुनिकयोः॥गोत्रचरणाद्वुञ्॥संघांकलक्षणेष्वञ्यञिञामण्॥शाकलाद्वा॥छंदो
गौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः॥नदंडमाणवांतेवासिषु॥रैवतिकादिभ्यश्छः॥कौ
पिंजलहास्तिपदादण्॥आथर्वणिकस्येकलोपश्च॥तस्यविकारः॥अवयवेचप्राण्यो राम
षधिवृक्षेभ्यः॥बिल्वादिभ्योण्॥कोपधाच्च॥त्रपुजतुनोः षुक्॥ओरञ्॥अनुदात्ता २९
देश्च॥ ७ ॥पलाशादिभ्योवा॥शम्याः ष्लञ्॥मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः॥
नित्यंवृद्धशरादिभ्यः॥गोश्चपुरीषे॥पिष्टाच्च॥संज्ञायांकन्॥व्रीहेः पुरोडाशे॥असंज्ञा

यांतिलयवाभ्यां॥द्व्यचश्छंदसि॥नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात्॥तालादिभ्योण्॥जातरूपेभ्यः प
रिमाणे॥प्राणिरजतादिभ्योञ्॥ञितश्चतत्प्रत्ययात्॥क्रीतवत्परिमाणात्॥उष्ट्राद्वुञ्॥
उमोर्णयोर्वा॥एण्या ढञ्॥गोपयसोर्यत्॥ ८ ॥द्रोश्च॥माने वयः॥फले लुक्॥प्लक्षा
दिभ्योण्॥जंबावा॥लुप्च॥हरीतक्यादिभ्यश्च॥कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च॥
॥ ९ ॥ ९ ॥युश्मध्येमंतात्संभूतेग्रामाध्येतुतेनरथात्पलाशादिभ्योद्रोश्चाशे॥
॥॰ ॥चतुर्थोध्यायस्यतृतीयः पादः॥ ॥प्राग्वहतेष्ठक्॥तेनदीव्यतिखनतिजय
तिजितं॥संस्कृतं॥कुलत्थकोपधादण्॥तरति॥गोपुच्छाट्ठञ्॥नौद्व्यचष्ठन्॥चरति॥
आकर्षात्ष्ठल्॥पर्पादिभ्यष्ठन्॥श्वगणाट्ठञ्च॥वेतनादिभ्योजीवति॥वस्नक्रयविक्र
याट्ठन्॥आयुधाच्छच॥हरत्युत्संगादिभ्यः॥भस्त्रादिभ्यष्ठन्॥विभाषाविवधवीवधात्॥

अ० सू० ४

श्री ३०

अण्कुटिलिकायाः॥ निर्वृत्तेक्षद्यूतादिभ्यः॥ क्त्रेर्मम्नित्यं॥ १ ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्
नौ॥ संसृष्टे॥ चूर्णादिनिः॥ लवणाल्लुक्॥ मुद्गादण्॥ व्यंजनैरुपसिक्ते॥ ओजःसहोंभसा वर्त
ते॥ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं॥ परिमुखं च॥ प्रयच्छति गर्ह्यं॥ कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठ
चौ॥ उंछति॥ रक्षति॥ शब्ददर्दुरं करोति॥ पक्षिमत्स्यमृगान्हंति॥ परिपंथं च तिष्ठति॥
माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति॥ आक्रंदाट्ठंश्च॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति॥ प्रतिकंठार्थल
लामं च॥ २ ॥ धर्मं चरति॥ प्रतिपथमेति ठंश्च॥ समवायान्समवैति॥ परिषदो ण्यः॥ से
नाया वा॥ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति॥ तस्य धर्म्यं॥ अण्महिष्यादिभ्यः॥ ऋतोञ्॥ राम ३०
अवक्रयः॥ तदस्य पण्यं॥ लवणाट्ठञ्॥ किशरादिभ्यः ष्ठन्॥ शलालुनोन्यतरस्यां॥ शिल्पं॥ मड्डु
कझर्झरादणन्यतरस्यां॥ प्रहरणं॥ परश्वधाट्ठञ्च॥ शक्तियष्ट्योरीकक्॥ अस्तिनास्तिदिष्टं

80

मतिः॥ ३ ॥ शीलं॥ छत्रादिभ्यो णः॥ कर्माध्ययने वृत्तं॥ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्॥ हितं भक्षाः॥ तदस्मै दी
यते नियुक्तं॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन्॥ भक्तादणन्यतरस्यां॥ तत्र नियुक्तः॥ अगारांताट्ठन्॥ अध्यायि
न्यदेशकालात्॥ कठिनांतप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति॥ निकटे वसति॥ आवसथात्ष्ठल्॥ प्राग्घिता
द्यत्॥ तद्वहति रथयुगप्रासंगं॥ धुरो यड्ढकौ॥ खः सर्वधुरात्॥ एकधुराल्लुक् च॥ शकटादण्॥ ४ ॥
हलसीराट्ठक्॥ संज्ञायां जन्याः॥ विध्यत्यधनुषा॥ धनगणं लब्धा॥ अन्नाण्णः॥ वशं गतः॥ पद
मस्मिन्दृश्यं॥ मूलमस्याबर्हि॥ संज्ञायां धेनुष्या॥ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः॥ नौवयोधर्मविषमूल
मूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते
॥ छंदसो निर्मिते॥ उरसोण्च॥ हृदयस्य प्रियः॥ बंधने चर्षौ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु॥ तत्र सा
धुः॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ्॥ भक्ताण्णः॥ ५ ॥ परिषदो ण्यः॥ कथादिभ्यष्ठक्॥ गुडादिभ्यष्ठञ्॥

81

अ० सू० ४ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्॥सभायायः॥ढश्छंदसि॥समानतीर्थेवासी॥समानोदरेशयितओचो
दात्तः॥सोदराद्यः॥भवेछंदसि॥पाथोनदीभ्यांड्यण्॥वेशन्तहिमवद्भ्यामण्॥स्रोतसोविभाषाड्यड्ड्यौ॥ श्र्यां २
श्री सगर्भसयूथसनुताद्यन्॥तुग्राद्घन्॥अग्राद्यत्॥घच्छौच॥समुद्राभ्राद्घः॥बर्हिषिदत्तं॥दूतस्य
३१ भागकर्मणी॥ ६ ॥रक्षोयातूनांहननी॥रेवतीजगतीहविष्याभ्यःप्रशस्ये॥असुरस्यस्वं॥माया
यामण्॥तद्वानासामुपधानोमंत्रइतीष्टकासुलुक्चमतोः॥अश्विमानण्॥वयस्यासुमूर्ध्नोमतुप्॥
मत्वर्थेमासतन्वोः॥मधोर्ञच॥ओजसोहनियत्खौ॥वेशोयशआदेर्भगाद्यल्॥खच॥पूर्वैःकृत राम
मिनयौच॥अद्भिःसंस्कृतं॥सहस्रेणसंमितौघः॥मतौच॥सोममर्हतियः॥मयेच॥मधोः॥वसोः ३१
समूहेच॥ ७ ॥नक्षत्राद्घः॥सर्वदेवात्तातिल्॥शिववशमरिष्टस्यकरे॥भवेच॥ ८ ॥ ॥प्राग
हरनेरपमित्यपर्यंतरीलिंहरपरिपष्ठरक्षोनस्त्रऋद्धतांरि॥ ॥४चतुर्थःपादः॥ ॥इतिचतुर्थोध्यायः॥छ्र॥

हरिःॐम् प्राक्क्रीताच्छः॥उगवादिभ्योयत्॥कंबलाच्चसंज्ञायां॥विभाषाहविरपूपादि
भ्यः॥तस्मैहितं॥शरीरावयवाद्यत्॥खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च॥अजाविभ्यांथ्य
न्॥आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः॥सर्वपुरुषाभ्यांणढञौ॥माणवचरकाभ्यांखञ्
॥तदर्थंविकृतेःप्रकृतौ॥छदिरुपधिबलेर्ढञ्॥ऋषभोपानहोर्ञ्यः॥चर्मणोञ्॥तदस्य
तदस्मिन्स्यादिति॥परिखायाढञ्॥प्राग्वतेष्ठञ्॥आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठ
क्॥असमासेनिष्कादिभ्यः॥ १ ॥शताच्चठन्यतावशते॥संख्याया अतिशदन्तायाः
कन्॥वतोरिड्वा॥विंशतित्रिंशद्भ्यांड्वुन्नसंज्ञायां॥कंसाट्टिठन्॥शूर्पादञन्यतरस्यां॥
शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्॥अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायां॥विभाषाकार्षा
पणसहस्राभ्यां॥द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्॥बिस्ताच्च॥विंशतिकात्खः॥खार्याईकन्॥पण

पादमाषशताद्यत् ॥ शाणाद्वा ॥ द्वित्रिपूर्वादण्च ॥ तेन क्रीतं ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पा
तौ ॥ गोद्व्यचोसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ॥ पुत्राच्छ च ॥ २ ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्या
मणञौ ॥ तस्येश्वरः ॥ तत्र विदित इति च ॥ लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ् ॥ तस्य वापः ॥ पा
त्रात्ष्ठन् ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ पूरणार्द्धाट्ठन् ॥ भागाद्यच्च ॥ त
द्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ संभवत्यवहरति प
चति ॥ आढकाचितपात्रात्खोन्यतरस्यां ॥ द्विगोष्ठंश्च ॥ कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ सोस्यां
शवस्नभृतयः ॥ तदस्य परिमाणं ॥ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ पंक्तिविंश
तित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतं ॥ पंचद्दशतौ वर्गे वा ॥ ३ ॥
सप्तनोञ्छंदसि ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ॥ तदर्हति ॥ छेदादिभ्यो

नित्यं ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ दंडादिभ्यो यः ॥ छंदसि च ॥ पात्राद्घंश्च ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ
च ॥ स्थालीबिलात् ॥ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ॥ पारायणतुरायणचांद्रायणं वर्तयति ॥ सं
शयमापन्नः ॥ योजनं गच्छति ॥ पथः ष्कन् ॥ पंथो ण नित्यं ॥ उत्तरपथेनाहृतं च ॥ का
लात् ॥ तेन निर्वृत्तं ॥ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ४ ॥ मासाद्वयसि यत्खञौ ॥ द्विगो
र्यप् ॥ षण्मासाण्ण्यच्च ॥ अवयसि ठंश्च ॥ समायाः खः ॥ द्विगोर्वा ॥ रात्र्यहःसंवत्सराच्च ॥
वर्षाल्लुक् च ॥ चित्तवति नित्यं ॥ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यंते ॥ वत्सरांताच्छश्छंदसि ॥
संपरिपूर्वात्ख च ॥ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरं ॥ तदस्य ब्रह्मचर्यं ॥ तस्य च दक्षिणा
यज्ञाख्येभ्यः ॥ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ व्युष्टादिभ्योण् ॥ तेन यथाकथाचहस्ता
भ्यां णयतौ ॥ संपादिनि ॥ कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ ॥ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ योगाद्य

अ॰ सू॰ ५ च ॥ कर्मण उकञ् ॥ समयस्तदस्य प्राप्तं ॥ ऋतोरण् ॥ छंदसि घस् ॥ कालाद्यत् ॥
प्रकृष्टे ठञ् ॥ प्रयोजनं ॥ विशाखाषाढादण्मंथदंडयोः ॥ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ स
श्री मापनात्सपूर्वपदात् ॥ ऐकागारिकट् चौरे ॥ आकालिकडाद्यंतवचने ॥ तेन तुल्यं क्रि
३३ या चेद्वतिः ॥ तत्र तस्येव ॥ तदर्हं ॥ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥
आ च त्वात् ॥ ८ ॥ न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटबुधकतरसलसेभ्यः
पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ॥ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि राम
च ॥ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ॥ सख्युर्यः ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ पत्यंतपुरोहितादिभ्यो यक् ३३
॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ हायनांतयुवादिभ्योऽण् ॥ इगंताच्च लघु
पूर्वात् ॥ योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ॥ द्वंद्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याका

रतदवेतेषु ॥ होत्राभ्यश्छः ॥ ब्रह्मणस्त्वः ॥ ७ ॥ ॥ प्राक्क्रीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्त
नोऽञ्मासात्तस्मैनञ्पूर्वात्पोऽढञ् ॥ ॥ पंचमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ धान्यानां भ
वने क्षेत्रे खञ् ॥ व्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ विभाषा तिलमाषोमाभं
गाणुभ्यः ॥ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ॥ तत्सर्वादेः
पथ्यंगकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ आप्रपदं प्राप्नोति ॥ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभ
क्षयतिनेयेषु ॥ परोवरपरंपरपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ अवारपारात्यंतानुकामं
गामी ॥ समांसमां विजायते ॥ अद्यश्वीनावष्टब्धे ॥ आगवीनः ॥ अनुग्वलं
गामी ॥ अध्वनो यत्खौ ॥ अभ्यमित्राच्छ च ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ अश्वस्यैका
हगमः ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ १ ॥ व्रातेन जीवति ॥ साप्तपदी

अ० सू० ५ मं नं सख्ये ॥ हैयंगवीनं संज्ञायां ॥ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जा
हचौ ॥ पक्षात्तिः ॥ तेन वित्तश्चुंचुप्चणपौ ॥ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ॥ वेः शा
श्री
लच्छंकटचौ ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥ अवात्कुटारच्च ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टी
२४ टञ्नाटज्भ्रटचः ॥ नेर्बिडज्बिरीसचौ ॥ इनच्पिटच्चिकचि च ॥ उपाधिभ्यां त्य
कन्नासन्नारूढयोः ॥ कर्मणि घटोठच् ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ प्रमाणे
द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ किमि राम
दंभ्यां वो घः ॥ २ ॥ किमः संख्यापरिमाणे डति च ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ द्वित्रिभ्यां २४
तयस्यायज्वा ॥ उभादुदात्तो नित्यं ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशांताड्डः ॥ शदंतविंशतेश्च
॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ तस्य पूरणे डट् ॥ नांतादसंख्यादेर्मट् ॥ थट् छंद

६८

सि ॥ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ॥ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ वतोरिथुक् ॥ द्वेस्ती
यः ॥ त्रेः संप्रसारणं च ॥ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्यां ॥ नित्यं शतादिमासार्धमास
संवत्सराच्च ॥ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ॥ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ॥ अध्यायानुवाकयो
र्लुक् ॥ ३ ॥ विमुक्तादिभ्योण् ॥ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ तत्र कुशलः पथः ॥ आकर्षादिभ्यः
कन् ॥ धनहिरण्यात्कामे ॥ स्वांगेभ्यः प्रसिते ॥ उदराट्ठगाद्यूने ॥ सस्येन परिजातः ॥
अंशं हारी ॥ तंत्रादचिरापहृते ॥ ब्राह्मणकौष्णिके संज्ञायां ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥
अधिकं ॥ अनुकाभिकाभीकः कमिता ॥ पार्श्वेनान्विच्छति ॥ अयःशूलदंडाजिनाभ्यां
ठक्ठञौ ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ॥ स एषां ग्रामणीः ॥ शृंखलमस्य बंधनं करभे ॥
उत्क उन्मनाः ॥ ४ ॥ कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायां ॥ कुल्माषादञ् ॥

६९

अ॰ सू॰ ५ श्रोत्रियंश्छंदोधीते॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ॥ पूर्वादिनिः॥ सपूर्वाच्च॥ इष्टादिभ्य
श्च॥ छंदसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि॥ अनुपद्यन्वेष्टा॥ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायां
॥ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः॥ इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिंद्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्त
श्री ३५ मितिवा॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्॥ रसादिभ्यश्च॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतर
स्यां॥ सिध्मादिभ्यश्च॥ वत्सांसाभ्यां कामबले॥ फेनादिलच्च॥ लोमादिपामादिपिच्छा
दिभ्यः शनेलचः॥ ५ ॥ प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी॥ अ राम
ण्च॥ सिकताशर्कराभ्यां च॥ देशे लुबिलचौ च॥ दंतउन्नतउरच्॥ ऊषसुषिमुष्कमधो ३५
रः॥ द्युद्रुभ्यां मः॥ केशाद्वोन्यतरस्यां॥ गांड्यजगात्संज्ञायां॥ कांडांडादीरन्नीरचौ
॥ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच्॥ दंतशिखात्संज्ञायां॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृंगि

णोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः॥ अतइनिठनौ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च॥ तुंदादिभ्य
इलच्च॥ एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यं॥ शतसहस्रांतान्निष्कात्॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप्॥
६ ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिः॥ बहुलं छंदसि॥ ऊर्णाया युस्॥ वाचो ग्मिनिः॥ आ
लजाटचौ बहुभाषिणि॥ स्वामिन्नैश्वर्ये॥ अर्शआदिभ्योच्॥ द्वंद्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्था
दिनिः॥ वातातीसाराभ्यां कुक्च॥ वयसि पूरणात्॥ सुखादिभ्यश्च॥ धर्मशीलवर्णांता
च्च॥ हस्ताज्जातौ॥ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि॥ पुष्करादिभ्यो देशे॥ बलादिभ्यो मतुबन्यत
रस्यां॥ संज्ञायां मन्माभ्यां॥ कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः॥ तुंदिबलिवटेर्भः॥ अहंशु
भमोर्युस्॥ ७ ॥ ॥ ध्यान्यानांभ्राने नकिमोविमुक्ते कालप्रज्ञास्मायाविंशातिः॥
॥ ॥ पंचमोध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ प्राग्दिशो विभक्तिः॥ किंसर्वनामबहुभ्यो

अ० स्० ५ दिभ्यः॥इदमइश्॥एतेतौरथोः॥एतदोन्॥सर्वस्यसोन्यतरस्यांदि॥पंचम्यास्तसिल्॥
तसेश्च॥पर्यभिभ्यांच॥सप्तम्यास्त्रल्॥इदमोहः॥किमोत्॥वाहचच्छंदसि॥इतराभ्यो
श्री पिदृश्यंते॥सर्वैकान्यकिंयत्तदःकालेदा॥इदमोर्हिल्॥अधुना॥दानींच॥तदोदाच॥त
२६ योर्दार्हिलौचछंदसि॥ २ ॥अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्यां॥सद्यःपरुत्परार्यैषमः॥परेद्य
व्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः॥प्रकारवचनेथा
ल्॥इदमस्थमुः॥किमश्च॥थाहेतौचच्छंदसि॥दिक्शब्देभ्यःसप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो राम
दिग्देशकालेष्वस्तातिः॥दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्॥विभाषापरावराभ्यां॥अंचेर्लुक्॥ २६
उपर्युपरिष्टात्॥पश्चात्॥पश्चपश्चाचछंदसि॥उत्तराधरदक्षिणादातिः॥एनबन्य
तरस्यामदूरेपंचम्याः॥दक्षिणादाच्॥आहिचदूरे॥उत्तराच्च॥पूर्वाधरावराणामसि

पुरधवश्चैषां॥अस्तातिच॥ २ ॥विभाषावरस्य॥संख्यायाविधार्थेधा॥अधिकरणविचा
लेच॥एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्यां॥द्वित्र्योश्चधमुञ्॥एधाच्च॥याप्येपाशप्॥पूरणाद्भागेती
यादन्॥प्रागेकादशभ्योछंदसि॥षष्ठाष्टमाभ्यांञच॥मानपश्वंगयोःकन्लुकौच॥एकादा
किनिच्चासहाये॥भूतपूर्वेचरट्॥षष्ठ्यारूप्यच॥अतिशायनेतमबिष्ठनौ॥तिङश्च॥द्वि
वचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ॥अजादीगुणवचनादेव॥तुश्छंदसि॥प्रशस्यस्यश्रः॥
॥ ३ ॥ज्यच॥वृद्धस्यच॥अंतिकबाढयोर्नेदसाधौ॥युवाल्पयोःकनन्यतरस्यां॥वि
न्मतोर्लुक्॥प्रशंसायांरूपप्॥ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः॥विभाषासुपोबहु
च्पुरस्तात्तु॥प्रकारवचनेजातीयर्॥प्रागिवात्कः॥अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः॥
कस्यचदः॥अज्ञाते॥कुत्सिते॥संज्ञायांकन्॥अनुकंपायां॥नीतौचतद्युक्तात्॥बह्व

अं० सू० ५ चोमनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥ घनिलचौच ॥ प्राचामुपादेरडज्वुचौच ॥ ४ ॥ जातिनाम्नः क
न् ॥ अजिनांतस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ शेवलसुपरिविशालव
श्री रुणार्यमादीनां तृतीयात् ॥ अल्पे ॥ ह्रस्वे ॥ संज्ञायां कन् ॥ कुटीशमीशुंडाभ्यो रः ॥ कुत्वा डु
३७ पच् ॥ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेक
स्य डतरच् ॥ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ एकाच्च प्राचां ॥ अवक्षेपणे कन् ॥ इवे प्रति
कृतौ ॥ संज्ञायां च ॥ लुम्मनुष्ये ॥ जीविकार्थे चापण्ये ॥ देवपथादिभ्यश्च ॥ ५ ॥ वस्तेर्ढञ् ॥ रामू
शिलाया ढः ॥ शाखादिभ्यो यः ॥ द्रव्यं च भव्ये ॥ कुशाग्राच्छः ॥ समासाच्च तद्विषयात् ॥ श ३७
र्करादिभ्योण् ॥ अंगुल्यादिभ्यष्ठक् ॥ एकशालायाष्ठजन्यतरस्यां ॥ कर्कलोहितादीकक्
॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छंदसि ॥ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ व्रातच्फञोरस्त्रियां ॥ आ

८४

युधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ वृकाट्टेण्यण् ॥ दामन्यादित्रिगर्तष
ष्ठाच्छः ॥ पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ॥ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदू
र्णावच्छ्रुमदणो यञ् ॥ ञ्यादयस्तद्राजाः ॥ ६ ॥ ॥ आकिशोनघतनेविभाषाज्य
चजातिनाम्नो वस्तेरेकोनविंशतिः ॥ ॥ पंचमोध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ पादशत
स्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ॥ दंडव्यवसर्गयोश्च ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्
॥ अनत्यंतगतौ क्तात् ॥ न सामिवचने ॥ बृहत्या आच्छादने ॥ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मा
लंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः ॥ विभाषांचेरदिक्स्त्रियां ॥ जात्यंतां छ बंधुनि ॥ स्थानांताद्वि
भाषा सस्थानेनेति चेत् ॥ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ अमु च च्छंदसि ॥ अनुगा
दिनष्ठक् ॥ णचः स्त्रियामञ् ॥ अणिनुणः ॥ विसारिणो मत्स्ये ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति

८५

सू०अ०५ गणने कृत्वसुच्॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्॥ एकस्य सकृच्च॥ विभाषा बहोर्धाविप्रकृष्ट
काले॥ १ ॥ तत्प्रकृतवचने मयट्॥ समूहवच्च बहुषु॥ अनंतावसथेतिहभेषजा
श्री ञ्ञ्यः॥ देवतांतात्तादर्थ्ये यत्॥ पादार्घाभ्यां च॥ अतिथेर्ञ्यः॥ देवात्तल्॥ अवेः कः॥
२८ यावादिभ्यः कन्॥ लोहितान्मणौ॥ वर्णे चानित्ये॥ रक्ते॥ कालाच्च॥ विनयादिभ्य
ष्ठक्॥ वाचो व्याहृतार्थायां॥ तद्युक्तात्कर्मणोण्॥ ओषधेरजातौ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च॥
मृदस्तिकन्॥ सस्नौ प्रशंसायां॥ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छंदसि॥ बह्वल्पा राम
र्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यां॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायां॥ प्रतियोगे पंचम्यास्त २८
सिः॥ अपादाने चाहीयरुहोः॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः॥
हीयमानपापयोगाच्च॥ षष्ठ्या व्याश्रये॥ रोगाच्चापनयने॥ अभूततद्भावे कृभ्व

स्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः॥ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च॥ वि
भाषा साति कार्त्स्न्ये॥ अभिविधौ संपदा च॥ तदधीनवचने॥ देये त्रा च॥ देव
मनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलं॥ अव्यक्तानुकरणाद्व्यज
वरार्धादनितौ डाच्॥ कृञो द्वितीयतृतीयशंबबीजात्कृषौ॥ संख्यायाश्च गु
णांतायाः॥ समयाच्च यापनायां॥ ३ ॥ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने॥ निष्कु
लान्निष्कोषणे॥ सुखप्रियादानुलोम्ये॥ दुःखात्प्रातिलोम्ये॥ शूलात्पा
के॥ सत्यादशपथे॥ मद्रात्परिवापणे॥ समासांताः॥ न पूजनात्॥ किमः
क्षेपे॥ नञस्तत्पुरुषात्॥ पथो विभाषा॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणा
त्॥ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः॥ अक्ष्णोदर्श

अ० सू० ५ नात् ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षि
भ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयस
श्री पुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः
३९ ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ अवसमंधेभ्यस्तमसः ॥ श्वसो वसीयः श्रेय
सः ॥ ४ ॥ अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ अनुगवमा
यामे ॥ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ उपसर्गादध्वनः ॥ तत्पुरुषस्यांगुलेः सं राम
ख्याव्ययादेः ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ अह्नोऽह्न एते ३९
भ्यः ॥ न संख्यादेः समाहारे ॥ उत्तमैकाभ्यां च ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ गो
रतद्धितलुकि ॥ अग्राख्यायामुरसः ॥ अनोश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥

ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ॥ अतेः शुनः ॥ उपमानादप्राणिषु ॥ उत्तरमृग
पूर्वाच्च सक्थ्नः ॥ नावो द्विगोः ॥ अर्धाच्च ॥ ५ ॥ खार्याः प्राचां ॥ द्वित्रिभ्या
मंजलेः ॥ अनसंतान्नपुंसकाच्छंदसि ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायां ॥
कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां ॥ द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे ॥ अव्ययीभावे
शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ अनश्च ॥ नपुंसकादन्यतरस्यां ॥ नदीपौर्णमास्या
ग्रहायणीभ्यः ॥ झयः ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
स्वांगात्षच् ॥ अंगुलेर्दारुणि ॥ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ अप्पूरणीप्रमाण्योः
॥ अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ अच् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात्
॥ उपसर्गाच्च ॥ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रो

अ॰सू॰५ म्पदाः॥ ६ ॥ नञ्दुःसुभ्योहलिसक्थ्योरन्यतरस्यां॥ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः॥ बहुप्रजाश्छं
दसि॥ धर्मादनिच्केवलात्॥ जंभासुहरिततृणसोमेभ्यः॥ दक्षिणेर्मालुब्धयोगे॥ इच्कर्मव्यतिहा
रे॥ द्विदंड्यादिभ्यश्च॥ प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुः॥ ऊर्ध्वाद्विभाषा॥ ऊधसोनङ्॥ धनुषश्च॥ वासंज्ञायां॥ जा
श्री ४० यायानिङ्॥ गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः॥ अल्पाख्यायां॥ उपमानाच्च॥ पादस्यलोपोहस्त्यादिभ्यः॥ कुंभ
पदीषुच॥ संख्यासुपूर्वस्य॥ ७ ॥ वयसिदंतस्यदतृ॥ छंदसिच॥ स्त्रियांसंज्ञायां॥ विभाषाश्यावारोकाभ्यां॥ अ
व ग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च॥ ककुदस्यावस्थायांलोपः॥ त्रिककुत्पर्वते॥ उद्विभ्यांकाकुदस्य॥ पूर्णाद्विभाषा॥ राम ४०
ए सुहृद्दुर्हृदौमित्रामित्रयोः॥ उरःप्रभृतिभ्यःकप्॥ इनःस्त्रियां॥ नद्यृतश्च॥ शेषाद्विभाषा॥ नसंज्ञायां॥ ईयसश्च॥ वंदि
तेभ्रातुः॥ ऋतश्छंदसि॥ नाडीतंत्र्योःस्वांगे॥ निष्प्रवाणिश्च॥ ८॥ ॥ पादस्यांतस्यतलकृतद्धकज्येषाभ्यांसप्ता
नतमान्वार्थानञ्दुःसुभ्योवयसिविंशतिः॥ ॥ पंचमाध्यायस्यचतुर्थःपादः॥ ॥ इत्यष्टाध्यायस्यपंचमोध्यायः॥ ५॥

१०

हरिः ॐ ॥ एकाचोद्वेप्रथमस्य॥ अजादेर्द्वितीयस्य॥ नंद्राःसंयोगादयः॥ पूर्वोभ्यासः
॥ उभेअभ्यस्तं॥ जक्षित्यादयःषट्॥ तुजादीनांदीर्घोभ्यासस्य॥ लिटिधातोरनभ्या
सस्य॥ सन्यङोः॥ श्लौ॥ चङि॥ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च॥ ष्यङःसंप्रसारणंपुत्रपत्यो
स्तत्पुरुषे॥ बंधुनिबहुव्रीहौ॥ वचिस्वपियजादीनांकिति॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि
विचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनांङितिच॥ लिट्यभ्यासस्योभयेषां॥ स्वापेश्चङि॥ स्व
पे पिस्यमिव्येञांयङि॥ नवशः॥ १ ॥ चायःकी॥ स्फायस्फीनिष्ठायां॥ स्त्यःप्रपूर्वस्य॥
द्रवमूर्तिस्पर्शयोःश्यः॥ प्रतेश्च॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य॥ शृतंपाके॥ प्यायःपी॥ लि
ड्यङोश्च॥ विभाषाश्वेः॥ णौचसंश्चङोः॥ ह्वःसंप्रसारणं॥ अभ्यस्तस्यच॥ बहुलंछंद
सि॥ चायःकी॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्तः॥

४८ ८७

अ॰ ष्ट॰ ६ नसंप्रसारणे संप्रसारणं॥लिटि वयो यः॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति॥ वेञः॥ २॥
ल्यपि च॥ ज्यश्च॥ व्यश्च॥ विभाषा परेः॥ आदेच उपदेशेऽशिति॥ न व्यो लिटि॥ स्फुर
ति स्फुलत्योर्घञि॥ क्रीङ्जीनां णौ॥ सिध्यतेरपारलौकिके॥ मीनाति मिनोति दीङां
श्री ल्यपि च॥ विभाषा लीयतेः॥ खिदेश्छंदसि॥ अपगुरो णमुलि॥ चिस्फुरोर्णौ॥ प्रजने वी
४१ यतेः॥ बिभेतेर्हेतुभये॥ नित्यं स्मयतेः॥ सृजिदृशोर्झल्यमकिति॥ अनुदात्तस्य च
र्दुपधस्यान्यतरस्यां॥ शीर्षंश्छंदसि॥ ३ ॥ ये च तद्धिते॥ अचि शीर्षः॥ पद्दन्नोमा राम
स्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकंञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु॥ धात्वादेः षः सः॥ णो ४१
नः॥ लोपो व्योर्वलि॥ वेरपृक्तस्य॥ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥ एङ्ह्रस्वा
त्संबुद्धेः॥ शेश्छंदसि बहुलं॥ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्॥ संहितायां॥ छे च॥ आङ्मा

62

ङोश्च॥ दीर्घात्॥ पदांताद्वा॥ इकोयणचि॥ एचोऽयवायावः॥ वांतो यि प्रत्यये॥
धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥ ४ ॥ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे॥ क्रय्यस्तदर्थे॥ भय्यप्र
वय्ये च छंदसि॥ एकः पूर्वपरयोः॥ अंतादिवच्च॥ षत्वतुकोरसिद्धः॥ आद्गुणः॥
वृद्धिरेचि॥ एत्येधत्यूठ्सु॥ आटश्च॥ उपसर्गादृति धातौ॥ वा सुप्यापिशलेः॥
ओतोम्शसोः॥ एङि पररूपं॥ ओमाङोश्च॥ उस्यपदांतात्॥ अतो गुणे॥
अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वा॥ नित्यमाम्रेडिते डा
चि॥ ५ ॥ अकः सवर्णे दीर्घः॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ तस्माच्छसो नः
पुंसि॥ नादिचि॥ दीर्घाज्जसि च॥ वा छंदसि॥ अमि पूर्वः॥ संप्रसारणा
च्च॥ एङः पदांतादति॥ ङसिङसोश्च॥ ऋत उत्॥ ख्यत्यात्परस्य॥ अ

63

अ० स्त्र० ६ तोरोरप्लुतादप्लुते ॥ हशि च ॥ प्रकृत्यांतःपादमव्यपरे ॥ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रता
यमवंत्ववस्युषु च ॥ यजुष्युरः ॥ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेंबेंबालेंबिकेपूर्वे ॥ अंगइ
त्यादौ च ॥ अनुदात्ते च कुधपरे ॥ ६ ॥ अवपथासि च ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ अव
श्री ङ्स्फोटायनस्य ॥ इंद्रे च ॥ नित्यं ॥ प्लुतप्रगृह्या अचि ॥ आङोनुनासिकश्छंदसि ॥ इ
४२ कोसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ॠत्यकः ॥ अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ईंचाक्रवर्मणस्य ॥
दिव उत् ॥ एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलि ॥ स्यश्छंदसि बहुलं ॥ सोचि लोपे चे राम
त्पादपूरणं ॥ सुट्कात्पूर्वः ॥ अडभ्यासव्यवायेपि ॥ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ॥ समवा ४२
येच ॥ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ॥ किरतौ लवने ॥ ७ ॥ हिंसा
यां प्रतेश्च ॥ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ कुस्तुंबुरूणि जातिः ॥ अपरस्पराः

क्रियासातत्ये ॥ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायां ॥ आश्च
र्यमनित्ये ॥ वर्चस्के वस्करः ॥ अपस्करो रथांगं ॥ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ ह्र
स्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे ॥ प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी ॥ मस्करमस्क
रिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ कास्तीराजस्तुंदे नगरे ॥ कारस्करो वृक्षः ॥ पारस्क
रप्रभृतीनि च संज्ञायां ॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जं ॥ कर्षात्वतो घञोंत उदात्तः ॥ उञ्छा
दीनां च ॥ ८ ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ धातोः ॥ चितः ॥ तद्धितस्य ॥
कितः ॥ तिसृभ्यो जसः ॥ चतुरः शसि ॥ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ अंतोदा
त्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ अंचेश्छंदस्यसर्वनामस्थानं ॥ ऊडिदं
पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥

स०अ०६ नोङ्धात्वोः॥ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्॥ नामन्यतरस्यां॥ ङ्याश्छंदसि बहुलं॥ षट्त्रिचतु
श्री र्भ्यो हलादिः॥ झल्युपोत्तमं॥ ९ ॥ विभाषा भाषायां॥ नगोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्
४२ कृद्भ्यः॥ दिवो झल्॥ नृ चान्यतरस्यां॥ तित्स्वरितं॥ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसा
र्वधातुकमनुदात्तमन्हिङोः॥ आदिः सिचोन्यतरस्यां॥ स्वपादिहिंसामच्यनिटि॥
अभ्यस्तानामादिः॥ अनुदात्ते च॥ सर्वस्य सुपि॥ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजा
गरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ लिति॥ आदिर्णमुल्यन्यतरस्यां॥ अचः कर्तृयकि॥ थलि च राम
सेटीडंतो वा॥ ञ्नित्यादिर्नित्यं॥ आमंत्रितस्य च॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने॥ अंत ४२
श्च तवै युगपत्॥ १० ॥ क्षयो निवासे॥ जयः करणं॥ वृषादीनां च॥ संज्ञायामुपमा
नं॥ निष्ठा च द्व्यजनात्॥ शुष्कधृष्टौ॥ आशितः कर्ता॥ रिक्ते विभाषा॥ जुष्टार्पिते

च छंदसि॥ नित्यं मंत्रे॥ युष्मदस्मदोर्ङसि॥ ङयि च॥ यतोनावः॥ ईडवंदवृशंसदुहा
ण्यतः॥ विभाषा वेण्विंधानयोः॥ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानां॥ उपोत्तमं रि
ति॥ चङ्यन्यतरस्यां॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियां॥ अंतोवत्याः॥ ११ ॥ ईवत्याः॥
चौ॥ समासस्य॥ १२ ॥ ॥ एकाचश्चायोत्यपिथेचक्षय्यजव्यावकः सवर्णे वष
था हिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षय ईवत्यास्त्रीणि॥ ॥ षष्ठाध्यायस्य प्रथमपा
दः॥ ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं॥ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वि
तीयाकृत्याः॥ वर्णो वर्णेष्वनेते॥ गाधलवणयोः प्रमाणे॥ दायाद्यं दायादे॥ प्रतिबंधि
चिरकृच्छ्रयोः॥ पदेपदेशे॥ निवाते वातत्राणे॥ शारदेनार्तवे॥ अध्वर्युकषाययोर्जातौ॥
सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये॥ द्विगौ प्रमाणे॥ गंतव्यपण्यं वाणिजे॥ मात्रोपज्ञोपक्रम

अं०सू०६ छायेनपुंसके॥सुखप्रिययोर्हिते॥स्त्रीनौवास्विंस्वामिनि॥पत्यावैश्वर्ये॥नभूवाक्चि
द्दिधिषु॥वाभुवनं॥ १ ॥आशंकाबाधनेदीयःसु संभावने॥पूर्वेभूतपूर्वे॥सविध
श्री सनीडसमर्यादसवेशसदेशेषुसामीप्ये॥विस्पष्टादीनिगुणवचनेषु॥श्रज्याव
४४ मकन्यापवत्सुभावेकर्मधारये॥कुमारश्च॥आदिःप्रत्येनसि॥पूगेष्वन्यतरस्यां॥
इगंतकालकपालभगालशरावेषुद्विगौ॥बह्वन्यतरस्यां॥दिष्टिवितस्त्योश्च॥स
प्तमीसिद्धशुष्कपक्वबंधेष्वकालात्॥परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु॥रा श्रीराम
जन्यबहुवचनद्वंद्वेंधकवृष्णिषु॥संख्या॥आचार्योपसर्जनश्चांतेवासी॥का ४४
र्तकौजपादयश्च॥महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिल
रौरवप्रवृद्धेषु॥क्षुल्लकश्चवैश्वदेवे॥उष्ट्रःसादिवाम्योः॥ २ ॥गोःसादसादि

सारथिषु॥कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः
पण्यकंबलोदासीभाराणां च॥चतुर्थीतदर्थे॥अर्थे॥क्ते च॥कर्मधारयेनिष्ठा॥
अहीनेद्वितीया॥तृतीयाकर्मणि॥गतिरनंतरः॥तादौचनितिकृत्यतौ॥तवैचां
तश्चयुगपत्॥अनिगंतोंचतौवप्रत्यये॥न्यधीच॥ईषदन्यतरस्यां॥हिरण्य
परिमाणंधने॥प्रथमोचिरोपसंपन्नो॥कतरकतमौकर्मधारये॥आर्योब्रा
ह्मणकुमारयोः॥राजाच॥षष्ठीप्रत्येनसि॥ ३ ॥क्तेनित्यार्थे॥ग्रामःशि
ल्पिनि॥राजाचप्रशंसायां॥आदिरुदात्तः॥सप्तमीहारिणौधर्म्येहरणे॥
युक्तेच॥विभाषाध्यक्षे॥पापंचशिल्पिनि॥गोत्रांतेवासिमाणवब्राह्मणेषु
क्षेपे॥अंगानिमैरेये॥भक्ताख्यास्तदर्थेषु॥गोबिडालसिंहसैंधवेषूपमाने

अ० ६० २ ॥ अके जीविकार्थे ॥ प्राचां क्रीडायां ॥ अणि नियुक्ते ॥ शिल्पिनि चाकृञः ॥ सं
ज्ञायां च ॥ गोतंतियवं पाले ॥ णिनि ॥ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ४ ॥
श्री युक्तारोह्यादयश्च ॥ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ अंत्यात्पूर्वं बह्वचः ॥ ग्रामेनि
४५ वसंतः ॥ घोषादिषु च ॥ छात्र्यादयः शालायां ॥ प्रस्थेवृद्धमकर्क्यादीनां ॥ मा
लादीनां च ॥ अमहन्नवं नगरेनुदीचां ॥ अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच् ॥ न भूताधिकसं
जीवमद्राश्मकज्जलं ॥ अंतः ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ राम
कुमार्यां वयसि ॥ उदकेकेवले ॥ द्विगौ क्रतौ ॥ सभायां नपुंसके ॥ पुरे प्राचां ॥ ४५
अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ ५ ॥ न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ कुसूलकूपकुंभशा
लं बिले ॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ आचार्योपसर्जनश्चां

तेवासिनि ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां ॥ उदराश्वेषुषु ॥
क्षेपे ॥ नदी बंधुनि ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां ॥ उत्तरपदादिः ॥ कर्णो वर्णल
क्षणात् ॥ संज्ञौपम्ययोश्च ॥ कंठपृष्ठग्रीवाजंघं च ॥ शृंगमवस्थायां च ॥ नञो
जरमरमित्रमृताः ॥ सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ क्रत्वादयश्च ॥ आद्युदात्तं द्व्यच्छं
दसि ॥ वीरवीर्यौ च ॥ ६ ॥ कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ कंसमं
थशूर्पपाय्यकांडं द्विगौ ॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ कंथा च ॥ आदिश्चिहणादी
नां ॥ चेलखेटकटुककांडं गर्हायां ॥ चीरमुपमानं ॥ पललसूपशाकं मिश्रे ॥ कूल
सूदस्थलकर्षाः संज्ञायां ॥ अकर्मधारये राज्यं ॥ वर्ग्यादयश्च ॥ पुत्रः पुंभ्यः ॥ नाचा
र्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ षट् च कांडादीनि ॥ कुं

अ॰ सू॰ ६ डंवनं॥प्रकृत्याभगालं॥शितेर्नित्याबह्वज्बहुव्रीहावभसत्॥गतिकारकोपपदा
त्कृत्॥उभेवनस्पत्यादिषुयुगपत्॥ ७ ॥देवताद्वंद्वे च॥नोत्तरपदेनुदात्ता
श्री दावपृथिवीरुद्रपूषमंथिषु॥अंतः॥थाथघञ्क्ताजबित्रकाणां॥सूपमानात्
४६ क्तः॥संज्ञायामनाचितादीनां॥प्रवृद्धादीनां च॥कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि
॥इत्थंभूतेनकृतमिति च॥अनोभावकर्मवचनः॥मन्क्तिन्व्याख्यानशयना
सनस्थानयाजकादिक्रीताः॥सप्तम्याः पुण्यं॥ऊनार्थकलहं तृतीयायाः॥ राम
मिश्रं चानुपसर्गमसंधौ॥नञोगुणप्रतिषेधेसंपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः॥ ४६
ययतोश्चातदर्थे॥अच्कावशक्तौ॥आक्रोशे च॥संज्ञायां॥कृत्योकेष्णुच्चा
र्वादयश्च॥ ८ ॥विभाषात्वन्नत्वन्तीक्ष्णशुचिषु॥बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्र

थमपूरणयोः॥क्रियागणने॥संख्यायाःस्तनः॥विभाषाछंदसि॥संज्ञायांमित्राजिन
योः॥व्यवायिनोंतरं॥मुखंस्वांगं॥नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः॥
निष्ठोपमानादन्यतरस्यां॥जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः
॥वाजाते॥नञ्सुभ्यां॥कपि पूर्वं॥ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वं॥बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि॥नगुणा
दयोवयवाः॥उपसर्गात्स्वांगंध्रुवमपर्शु॥वनंसमासे॥अंतः॥अंतश्च॥ ९ ॥ननिवि
भ्यां॥परेरभितोभाविमंडलं॥प्रादस्वांगंसंज्ञायां॥निरुदकादीनि च॥अभेर्मुखं॥
अपाच्च॥स्फिगपूतवीणांजोध्वकुक्षिसीरनामनामच॥अधेरुपरिस्थं॥अनोर
प्रधानकनीयसी॥पुरुषश्चान्वादिष्टः॥अतेरकृत्पदे॥नेरनिधाने॥प्रतेरंश्वादय
स्तत्पुरुषे॥उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः॥सोरवक्षेपणे॥विभाषोत्पुच्छे॥द्वित्रिभ्यांपाद

निसार्थे २

अं० स्० ६ न्मूर्ध्नसु बहुव्रीहौ ॥ सक्थं चाक्रान्तात् ॥ परादिश्छंदसि बहुलं ॥ १० ॥ ॥ बहुव्री
हाकाशंकागोःसादन्केयुक्तानहास्मिनकूलनीरदेवताविभाषाननिव्येकोनचित्रातिः॥
॥ ॥ इति षष्ठमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ बहुव्रीहावाशंकागोःसादन्के ॥ ॥
श्री ४७ अलुगुत्तरपदे ॥ पंचम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ओजःसहोंभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ मनसः संज्ञा
यां ॥ आज्ञायिनि च ॥ आत्मनश्च पूरणे ॥ वैय्याकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ परस्य च ॥ हलदं
तात्सप्तम्याः संज्ञायां ॥ कारनाम्नि च प्राचांहलादौ ॥ मध्याद्गुरौ ॥ अमूर्धमस्तकात्स्वांगादका राम ४७
मे ॥ बंधे च विभाषा ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलं ॥ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ विभाषा वर्षक्षरशर
वरात् ॥ घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ शयवासवासिष्वकालात् ॥ नेन्सिद्धबध्नातिषु च
॥ स्थे च भाषायां ॥ १ ॥ षष्ठ्या आक्रोशे ॥ पुत्रेऽन्यतरस्यां ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः ॥

विभाषा स्वसृपत्योः ॥ आनङ्ऋतो द्वंद्वे ॥ देवताद्वंद्वे च ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ इ
द्वृद्धौ ॥ दिवो द्यावा ॥ दिवसश्च पृथिव्यां ॥ उषासोषसः ॥ मातरपितरावुदीचां ॥ पित
रामातरा च च्छंदसि ॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी
प्रियादिषु ॥ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ क्यङ्मानिनोश्च ॥ न कोपधायाः ॥ संज्ञापूरण्यो
श्च ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ स्वांगाच्चेतोऽमानिनि ॥ २ ॥ जा
तेश्च ॥ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्यो ने
कचो ह्रस्वः ॥ नद्याः शेषस्यान्यतरस्यां ॥ उगितश्च ॥ आन्महतः समानाधिकरणजाती
ययोः ॥ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ त्रेस्त्रयः ॥ विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृ
तौ सर्वेषां ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ वा शोकष्यञ्रोगेषु ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहते

अं॰ स॰ ६ षु॥ पद्यत्यतदर्थे॥ हिमकाषिहतिषु च॥ ऋचः शे॥ वा घोषमिश्रशब्देषु॥ उदकस्यो
दः संज्ञायां॥ पेषंवासवाहनधिषु च॥ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्यां॥ मंथौद
श्री ४८ नसक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च॥ ३ ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य॥ ए
क तद्धिते च॥ ङ्यापोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं॥ त्वे च॥ इष्टकेषीकामालानां चिततू
लभारिषु॥ खित्यनव्ययस्य॥ अरुर्द्विषदजंतस्य मुम्॥ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च॥
वाचंयमपुरंदरौ च॥ कारे सत्यागदस्य॥ श्येनतिलस्य पाते ञे॥ रात्रेः कृति विभाषा॥ राम ४८
नलोपो नञः॥ तस्मान्नुडचि॥ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुं
सकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या॥ एकादिश्चैकस्य चादुक्॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्यां
॥ सहस्य सः संज्ञायां॥ ग्रंथांतेऽधिके च॥ द्वितीये चानुपाख्ये॥ ४ ॥ अव्ययीभावे चा

व्यगोवदहलेषु

काले॥ वोपसर्जनस्य॥ प्रकृत्याशिषि॥ समानस्य छंदस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु॥ ज्यो
तिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबंधुषु॥ चरणे ब्रह्मचारिणि॥
तीर्थे ये॥ विभाषोदरे॥ दृक्दृशवतुषु॥ इदंकिमोरीश्की॥ आ सर्वनाम्नः॥ विष्वग्देवयो
श्च टेरद्र्यंचतावप्रत्यये॥ समः समि॥ तिरसस्तिर्यलोपे॥ सहस्य सध्रिः॥ सधमाद
स्थयोश्छंदसि॥ द्व्यंतरुपसर्गेभ्योऽप ईत्॥ ऊदनोर्देशे॥ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्य
स्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागछेषु॥ अर्थे विभाषा॥ ५ ॥ कोः
कत्तत्पुरुषेऽचि॥ रथवदयोश्च॥ तृणे च जातौ॥ का पथ्यक्षयोः॥ ईषदर्थे॥ विभाषा पु
रुषे॥ कवं चोष्णे॥ पथि च छंदसि॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं॥ संख्याविसायपूर्वस्या
ह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ॥ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॥ सहिवहोरोदवर्णस्य॥ साढ्यै साढ्वा
र्ण

अ० स० ६ साढे नि निगमे ॥ संहितायां ॥ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपंचमणिभिन्नछिन्नछिद्र
स्रुवस्वस्तिकस्य ॥ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ वनगिर्योः संज्ञायां को दलि।
श्री टरकिंशुलकादीनां ॥ वले ॥ मतौ बह्वचोनजिरादीनां ॥ शरादीनां च ॥ ६ ॥ इको
४९ वहेपीलोः ॥ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं ॥ इकः काशे ॥ अष्टनः संज्ञायां ॥ छंदसि
च ॥ चितेः कपि ॥ विश्वस्य वसुराटोः ॥ नरे संज्ञायां ॥ मित्रे चर्षौ ॥ मंत्रे सोमाश्वेंद्रि
यविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायां ॥ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रो राम
रुष्याणां ॥ इकः सुञि ॥ द्व्यचोतस्तिङः ॥ निपातस्य च ॥ अन्येषामपि दृश्यते ॥ चौ ॥ ४९
संप्रसारणस्य ॥ ७ ॥ ॥ अलुकूषष्ठ्या जातेरिकोव्ययीभावे कोः कदिको वहए
कोनविंशतिः ॥ ॥ इति षष्ठमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ अंगस्य ॥ हलः ॥

नामि ॥ नतिसृचतसृ ॥ छंदस्युभयथा ॥ नृ च ॥ नोपधायाः ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ वा षपूर्वस्य
निगमे ॥ सांतमहतः संयोगस्य ॥ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणां ॥ इ
न्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ सौ च ॥ अत्वसंतस्य चाधातोः ॥ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ॥ अज्झ
नगमां सनि ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ क्रमश्च क्त्वि ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवा
मुपधायाश्च ॥ १ ॥ राल्लोपः ॥ असिद्धवदत्राभात् ॥ श्नान्नलोपः ॥ अनिदितां हल उपधायाः
क्ङिति ॥ दंशसंजस्वंजां शपि ॥ रंजेश्च ॥ घञि च भावकरणयोः ॥ स्यदो जवे ॥ अवोदैधौद्मप्रश्र स
थहिमश्रथाः ॥ नांचेः पूजायां ॥ क्ति स्कंदिस्यंदोः ॥ जांतनशां विभाषा ॥ भंजेश्च चिणि ॥ शास
इदङ्हलोः ॥ शा हौ ॥ हंतेर्जः ॥ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङि
ति ॥ वाल्यपि ॥ न क्तिचि दीर्घश्च ॥ गमः क्वौ ॥ २ ॥ विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ जनसनखनां सञ्झलोः ॥

अ॰सू॰६ ये विभाषा॥तनोतेर्यकि॥सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्यां॥आर्धधातुके॥भ्रस्जोरोपधयोरम
न्यतरस्यां॥अतो लोपः॥यस्य हलः॥क्यस्य विभाषा॥णेरनिटि॥निष्ठायां सेटि॥जनिता मंत्रे॥
शमिता यज्ञे॥अयामंताल्वाय्येत्न्विष्णुषु॥ल्यपि लघुपूर्वात्॥विभाषापः॥युप्लुवोर्दीर्घश्छंदसि॥क्षियः॥नि
श्री ष्ठायामण्यदर्थे॥३॥वाक्रोशदैन्ययोः॥स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चि
५० ण्वदिट् च॥दीङो युडचि क्ङिति॥आतो लोप इटि च॥ईद्यति॥घुमास्थागापाजहातिसां हलि॥एर्लिङि॥वान्यस्य
संयोगादेः॥न ल्यपि॥मयतेरिदन्यतरस्यां॥लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः॥आडजादीनां॥छंदस्यपि दृश्यते॥नमा राम
ङ्योगे॥बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपि॥इरयो रे॥अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ॥अभ्यासस्यासवर्णे॥स्त्रियाः ५०
॥४॥वाम्शसोः॥४॥इणो यण्॥एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य॥ओः सुपि॥वर्षाभ्वश्च॥न भूसुधियोः॥छंदस्यु
भयथा॥हुश्नुवोः सार्वधातुके॥भुवो वुग्लुङ्लिटोः॥ऊदुपधाया गोहः॥दोषो णौ॥वा चित्तविरागे॥मितां ह्रस्वः॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्यां॥खचि ह्रस्वः॥ह्लादो निष्ठायां॥छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य॥इस्मन्त्रन्क्विषु च॥गमहन
जनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि॥तनिपत्योश्छंदसि॥घसिभसोर्हलि च॥५॥हुझल्भ्यो हेर्धिः॥श्रुशृणुपॄ
कृवृभ्यश्छंदसि॥अङितश्च॥चिणो लुक्॥अतो हेः॥उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्॥लोपश्चास्यान्यतरस्यां
म्वोः॥नित्यं करोतेः॥ये च॥अत उत्सार्वधातुके॥श्नसोरल्लोपः॥श्नाभ्यस्तयोरातः॥ई हल्यघोः॥इद्दरिद्रस्य॥
भियोन्यतरस्यां॥जहातेश्च॥आ च हौ॥लोपो यि॥घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च॥अत एकहल्मध्येनादेशादे
र्लिटि॥६॥थलि च सेटि॥तॄफलभजत्रपश्च॥राधो हिंसायां॥वा जॄभ्रमुत्रसां॥फणां च सप्तानां॥न शसद
वादिगुणानां॥अर्वणस्त्रसावनञः॥मघवा बहुलं॥भस्य॥पादः पत्॥वसोः संप्रसारणं॥वाह ऊठ्॥श्वयु
वमघोनामतद्धिते॥अल्लोपोनः॥षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि॥विभाषा ङिश्योः॥न संयोगाद्वमंतात्॥अचः॥
उद ईत्॥आतो धातोः॥७॥मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनः॥ति विंशतेर्डिति॥टेः॥नस्तद्धिते॥अह्नष्टखोरेव॥ओर्गुणः॥

अ० स० ६

श्री

५१

ढेलोपेकद्र्वाः॥यस्येति च॥सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः॥हलस्तद्धितस्य॥आपत्यस्य च तद्धितेना
ति॥क्यच्व्योश्च॥बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्॥तुरिष्ठेमेयःसु॥टेः॥स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्व
स्य च गुणः॥प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृंदारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृंदाः॥ त
बहोर्लोपो भू च बहोः॥इष्ठस्य यिट् च॥ज्यादादीयसः॥ ८ ॥र ऋतो हलादेर्लघोः॥विभाषर्जोश्छंदसि॥
प्रकृत्यैकाच्॥इनण्यनपत्ये॥गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च॥संयोगादिश्च॥अन्॥ये चाभावकर्म
णोः॥आत्माध्वानौ खे॥न मपूर्वोपत्येवर्मणः॥ब्राह्मोजातौ॥कार्मस्ताच्छील्ये॥औक्षमनपत्ये॥दांडिनाय राम
नहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ५१
॥ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छंदसि॥ १ ॥ ॥अंगस्याराद्विदूनौर्वाकोशेणोपधद्रुवा
लोभ्यस्त्यलिमंत्रेपुरकृतः पंचरत्न॥ ॥इति षष्ठमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ॥इति षष्ठमोध्यायः समाप्तः॥ छ

902

हरिः ॐ॥ युवोरनाकौ॥आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनां॥झोन्तः॥
अदभ्यस्तात्॥आत्मनेपदेष्वनतः॥शीङो रुट्॥वेत्तेर्विभाषा॥बहुलं छंदसि॥अतो
भिस ऐस्॥बहुलं छंदसि॥नेदमदसोरकोः॥टाङसिङसामिनात्स्याः॥ङेर्यः॥स
र्वनाम्नः स्मै॥ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥जसः शी॥औङ आपः
॥नपुंसकाच्च॥जश्शसोः शिः॥ १ ॥अष्टाभ्य औश्॥षड्भ्यो लुक्॥स्वमोर्नपुंस
कात्॥अतोम्॥अद्ड् डतरादिभ्यः पंचभ्यः॥नेतराच्छंदसि॥युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश्॥ ङ्
ङे प्रथमयोरम्॥शसो न॥भ्यसो भ्यम्॥पंचम्या अत्॥एकवचनस्य च॥साम आकम्॥
आत औ णलः॥तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्॥विदेः शतुर्वसुः॥समासेऽनञ्पूर्वे
क्त्वो ल्यप्॥क्त्वापि छंदसि॥सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥अमो

903

सू॰ अ॰ ७ मन्त्रे ॥ २ ॥ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥ ध्वमो ध्वात् ॥ यजध्वैनमिति च ॥ तस्य तात् ॥ तप्तन
प्तनथनाश्च ॥ इदन्तो मसि ॥ क्त्वो यक् ॥ इष्ट्वीनमिति च ॥ स्नात्व्यादयश्च ॥ आज्जसेरसु
श्री क् ॥ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ त्रेस्त्रयः ॥
५२ ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ षट्चतुर्भ्यश्च ॥ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ गोः पादान्ते ॥ इदितो नुम्
धातोः ॥ शे मुचादीनां ॥ मस्जिनशोर्झलि ॥ ३ ॥ रधिजभोरचि ॥ नेट्यलिटि रधेः ॥
रभेरशब्लिटोः ॥ लभेश्च ॥ आङो यि ॥ उपात्प्रशंसायां ॥ उपसर्गात्खल्घञोः ॥ न सुदु
र्भ्यां केवलाभ्यां ॥ विभाषा चिण्णमुलोः ॥ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ युजेरस राम ५२
मासे ॥ नपुंसकस्य झलचः ॥ इकोऽचि विभक्तौ ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालव
स्य ॥ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ॥ छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ई च द्विवचने ॥ ना

भ्यस्ताच्छतुः ॥ वा नपुंसकस्य ॥ आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ४ ॥ शप्श्यनोर्नित्यं ॥ सावनडुहः ॥
दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ॥ दिव औत् ॥ पथिमथ्यृभुक्षामात् ॥ इतोऽत्सर्वनामस्था
ने ॥ थो न्थः ॥ भस्य टेर्लोपः ॥ पुंसोऽसुङ् ॥ गोतो णित् ॥ णलुत्तमो वा ॥ सख्युरसंबुद्धौ ॥
अनङ् सौ ॥ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ॥ तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ स्त्रियां च ॥ विभाषा तृतीया
दिष्वचि ॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ अम् संबुद्धौ ॥ ऋत इद्धातोः ॥ ५ ॥ उपधायाश्च ॥
उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ बहुलं छन्दसि ॥ ६ ॥ ॥ युवोरनाभ्यो लोपस्त रधिजापूर्वस्य नो रुपधा
याश्लीणि ॥ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥ अ
तो ल्रान्तस्य ॥ वदव्रजहलन्तस्याचः ॥ नेटि ॥ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितां ॥ ऊर्णो
तेर्विभाषा ॥ अतो हलादेर्लघोः ॥ नेड्वशि कृति ॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ॥ एकाच उप

सू०अ०७ देशेनुदात्तात्।। श्र्युकः किति।। सनि ग्रहगुहोश्च।। कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि।। श्वी
दितो निष्ठायां।। यस्य विभाषा।। आदितश्च।। विभाषा भावादिकर्मणोः।। क्षुब्धस्वांतध्वां
श्री तलग्नम्लिष्टविरिब्धफांटबाढानि मंथमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशे
५२ षु।। धृषिशसी वैयात्ये।। दृढः स्थूलबलयोः।। १ ।। प्रभौ परिवृढः।। कृच्छ्रगहनयोः
कषः।। घुषिरविशब्दने।। अर्देः संनिविभ्यः।। अभेश्चाविदूर्ये।। णेरध्ययने वृत्तं।।
वा दांतशांतपूर्णदस्तस्पष्टछन्नज्ञप्ताः।। रुष्यमत्वरसंघुषास्वनां।। हृषेर्लोमसु।। राम
अपचितश्च।। ह्रुह्वरेश्छंदसि।। अपरिह्वृताश्च।। सोमे ह्वरितः।। ग्रसितस्कभित ५३
स्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरूतृवरुतृवरूतृव
रुत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च।। आर्धधातुकस्येड्वलादेः।।

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते।। ग्रहोलिटि दीर्घः।। वृतो वा।। न लिङि।। सिचि च परस्मैपदे
षु।। २ ।। इट् सनि वा।। लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु।। ऋतश्च संयोगादेः।। स्वरतिसूतिसू
यतिधूञूदितो वा।। रधादिभ्यश्च।। निरः कुषः।। इण्निष्ठायां।। तीषसहलुभरुषरि
षः।। सनीवंतर्धभ्रस्जदंभुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनां।। क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः।। पूङश्च
।। वसतिक्षुधोरिट्।। अंचेः पूजायां।। लुभो विमोहने।। जॄव्रश्च्योः क्त्वि।। उदितो वा।।
सेसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः।। गमेरिट् परस्मैपदेषु।। न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः।। तासि च
कॢपः।। ३ ।। अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यं।। उपदेशेत्वतः।। ऋतो भारद्वाजस्य।।
बभूथाततंथजगृभ्मववर्थेति निगमे।। विभाषा सृजिदृशोः।। इडत्त्यर्तिव्ययतीनां।। व
स्वेकाजाद्घसां।। विभाषा गमहनविदविशां।। सनिंससनिवांसं।। ऋद्धनोः स्ये।। अं

सू० अ० ७ ञ्जेः सिचि ॥ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥ यमरमनमातां सक् च ॥ स्मिपूङ्रंज्वशां सनि
॥ किरश्च पंचभ्यः ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ॥ ईशः से ॥ इडजनोर्ध्वे च ॥ लिङः सलोपो
नंत्यस्य ॥ अतो येयः ॥ ४ ॥ आतो ङितः ॥ आने मुक् ॥ ईदासः ॥ अष्टन आ विभक्तौ ॥
श्री ५४ रायो हलि ॥ युष्मदस्मदोरनादेशे ॥ द्वितीयायां च ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां ॥ यो
चि ॥ शेषे लोपः ॥ मपर्यंतस्य ॥ युवावौ द्विवचने ॥ यूयवयौ जसि ॥ त्वाहौ सौ ॥ तुभ्यमह्यौ
ङयि ॥ तवममौ ङसि ॥ त्वमावेकवचने ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ राम
चतसृ ॥ अचि र ऋतः ॥ ५ ॥ जराया जरसन्यतरस्यां ॥ त्यदादीनामः ॥ किमः कः ॥ कु ५४
तिहोः ॥ क्वाति ॥ तदोः सः सावनंत्ययोः ॥ अदस औ सुलोपश्च ॥ इदमो मः ॥ दश्च ॥ यः
सौ ॥ इदोय् पुंसि ॥ अनाप्यकः ॥ हलि लोपः ॥ मृजेर्वृद्धिः ॥ अचो ञ्णिति ॥ अत उप

धायाः ॥ तद्धितेष्वचामादेः ॥ किति च ॥ ६ ॥ ॥ सिचि वृभावितृ सन्यच स्तास्त्वानो जरा
या अष्टादश ॥ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दी
र्घसत्रश्रेयसामात् ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥ न य्वाभ्यां पदांताभ्यां पूर्वौ तु ता
भ्यामैच् ॥ द्वारादीनां च ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ न कर्मव्यतिहारे ॥ स्वागतादीनां च ॥
श्वादेरिञि ॥ पदांतस्यान्यतरस्यां ॥ उत्तरपदस्य च ॥ अवयवादृतोः ॥ सुसर्वार्धाज्ज
नपदस्य ॥ दिशोऽमद्राणां ॥ प्राचां ग्रामनगराणां ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥
वर्षस्याभविष्यति ॥ परिमाणांतस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ जे प्रोष्ठपदानां ॥ हृद्भगसिंध्वं
ते पूर्वपदस्य च ॥ अनुशतिकादीनां च ॥ १ ॥ देवताद्वंद्वे च ॥ नेंद्रस्य परस्य ॥ दीर्घाच्च
वरुणस्य ॥ प्राचां नगरांते ॥ जंगलधेनुवलजांतस्य विभाषितमुत्तरं ॥ अर्धात्परिमाण

अ॰ सू॰ ७ स्य पूर्वस्य तु वा ॥ नातः परस्य ॥ प्रवाहणस्य ढे ॥ तत्प्रत्ययस्य च ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणा
नां ॥ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ आतो युक् चिण्कृतोः ॥ नोदात्तोपदे
शस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ जनिवध्योश्च ॥ अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ ॥ शाछासा
ह्वाव्यावेपां युक् ॥ वो विधूनने जुक् ॥ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ॥ भियो हेतुभ
ये षुक् ॥ २ ॥ स्फायो वः ॥ शदेरगतौ तः ॥ रुहः पोऽन्यतरस्यां ॥ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इ
दाप्यसुपः ॥ न यासयोः ॥ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणा राम
मपि ॥ अभाषितपुंस्काच्च ॥ आदाचार्याणां ॥ ठस्येकः ॥ इसुसुक्तान्तात्कः ॥ चजोः कु घिण्ण्य ५५
तोः ॥ न्यङ्क्वादीनां च ॥ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ अभ्यासाच्च ॥ हेरचङि ॥ सन्लिटोर्जेः ॥ विभाषा
चेः ॥ न क्वादेः ॥ अजिव्रज्योश्च ॥ ३ ॥ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञांगे ॥

श्री
५५

वंचेर्गतौ ॥ ओक उचः के ॥ ण्य आवश्यके ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायां ॥ प्र
योज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ घोर्लोपो लेटि वा ॥ ओतः श्यनि ॥ क्सस्याचि ॥ लु
ग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ॥
क्रमः परस्मैपदेषु ॥ इषुगमियमां छः ॥ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिब
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ॥ ज्ञाजनोर्जा ॥ प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ४ ॥ मी
नातेर्निगमे ॥ मिदेर्गुणः ॥ जुसि च ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ जाग्रोऽविचिण्णल्ङि
त्सु ॥ पुगन्तलघूपधस्य च ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ भूसुवोस्तिङि ॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥
ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ गुणोऽपृक्ते ॥ तृणह इम् ॥ ब्रुव ईट् ॥ यङो वा ॥ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ अस्तिसि
चोऽपृक्ते ॥ बहुलं छंदसि ॥ रुदश्च पंचभ्यः ॥ अड्गार्ग्यगालवयोः ॥ अदः सर्वेषां ॥ ५ ॥ अतो दी

अ॰सू॰७ र्घोयञि॥ सुपि च॥ बहुवचने झल्येत्॥ ओसि च॥ आङि चापः॥ संबुद्धौ च॥ अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः॥
ह्रस्वस्य गुणः॥ जसि च॥ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः॥ घेर्ङिति॥ आण्नद्याः॥ याडापः॥ सर्वनाम
श्री स्याड्ढ्रस्वश्च॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्यां॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः॥ इदुद्भ्यां॥ औत्॥ अच्च घेः॥ आ
५६ ङो नास्त्रियां॥ ६॥ ॥ दैविकादेवतास्फायोभुजमीनानेरतोदीर्घोविंशतिः॥ ॥ सप्तमाध्याय
स्य तृतीयः पादः॥ ॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ नाग्लोपिशास्वृदितां॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमी
लपीडामन्यतरस्यां॥ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य॥ तिष्ठतेरित्॥ जिघ्रतेर्वा॥ उर्ऋत्॥ नित्यं छंदसि राम
॥ दयतेर्दिगि लिटि॥ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ ऋच्छत्यृतां॥ शृदृप्रां ह्रस्वो वा॥ केऽणः॥ न कपि॥ ५६
आपोऽन्यतरस्यां॥ ऋदृशोऽङि गुणः॥ अस्यतेस्थुक्॥ श्वयतेरः॥ पतः पुम्॥ वच उम्॥ १॥ शी
ङः सार्वधातुके गुणः॥ अयङ् यि क्ङिति॥ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः॥ एतेर्लिङि॥ अकृत्सार्वधा

तुकयोर्दीर्घः॥ च्वौ च॥ रीङ् ऋतः॥ रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः॥ यङि च॥ ई घ्राध्मोः
॥ अस्य च्वौ॥ क्यचि च॥ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु॥ न छंदस्यपुत्रस्य॥ दुरस्यु
र्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति॥ अश्वाघस्यात्॥ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके॥ कव्यध्वरपृतनस्य
र्चि लोपः॥ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति॥ २॥ शाच्छोरन्यतरस्यां॥ दधातेर्हिः॥ जहातेश्च
क्त्वि॥ विभाषा छंदसि॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च॥ दो दद्घोः॥ अच उपसर्गा
त्तः॥ अपो भि॥ सस्यार्धधातुके॥ तासस्त्योर्लोपः॥ रि च॥ ह एति॥ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः॥ स
नि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्॥ आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ दंभ इच्च॥ मुचोऽकर्मकस्य
गुणो वा॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ ह्रस्वः॥ हलादिः शेषः॥ ३॥ शर्पूर्वाः खयः॥ कुहोश्चुः॥ न श्चुः
कवतेर्यङि॥ कृषेश्छंदसि॥ दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते लर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्क

अ०स०७ रिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगंतीति
च॥उरत्॥द्युतिस्वाप्योःसंप्रसारणं॥व्यथोलिटि॥दीर्घइणःकिति॥अतआदेः॥तस्मान्नु
श्री ड्द्विहलः॥अश्नोतेश्च॥भवतेरः॥ससूवेतिनिगमे॥निजांत्रयाणांगुणःश्लौ॥भृञामित्॥
५७ अर्तिपिपर्त्योश्च॥बहुलंछंदसि॥सन्यतः॥ओःपुयण्ज्यपरे॥ ४ ॥स्रवतिशृणोतिद्रवति
प्रवतिप्लवतिच्यवतीनांवा॥गुणोयङ्लुकोः॥दीर्घोकितः॥नीग्वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कं
द०श्री४ दां॥नुगतोनुनासिकांतस्य॥जपजभदहदशभंजपशांच॥चरफलोश्च॥उत्परस्यातः॥तिच॥रीगृ राम
दुपधस्यच॥रुग्रिकौचलुकि॥ऋतश्च॥सन्वल्लघुनिचङ्परेनग्लोपे॥दीर्घोलघोः॥अत्स्मृदृ ५७
त्वरप्रथम्रदस्तृस्पशां॥विभाषावेष्टिचेष्ट्योः॥ईचगणः॥ ५ ॥ ॥णौचङ्ग्रीङःशाच्छोःदीर्घः
स्रवतिसप्तदश॥ ॥सप्तमाध्यायस्यचतुर्थपादः॥ ॥इतिसप्तमोध्यायःसमाप्तः॥ छ्॥

ॐम् सर्वस्यद्वे॥तस्यपरमाम्रेडितं॥अनुदात्तंच॥नित्यवीप्सयोः॥परेर्वर्जने॥प्रसमुपो
दःपादपूरणे॥उपर्यध्यधसःसामीप्ये॥वाक्यादेरामंत्रितस्यासूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्स
नेषु॥एकंबहुव्रीहिवत्॥आबाधेच॥कर्मधारयवदुत्तरेषु॥प्रकारेगुणवचनस्य॥अकृच्छ्रे
प्रियसुखयोरन्यतरस्यां॥यथास्वेयथायथं॥द्वंद्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र
प्रयोगाभिव्यक्तिषु॥पदस्य॥पदात्॥अनुदात्तंसर्वमपादादौ॥आमंत्रितस्यच॥युष्मदस्म
दोःषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ॥ १ ॥बहुवचनस्यवस्नसौ॥तेमयावेकवच
नस्य॥त्वामौद्वितीयायाः॥नचवाहाहैवयुक्ते॥पश्यार्थैश्चानालोचने॥सपूर्वायाःप्रथमाया
विभाषा॥तिङोगोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः॥तिङ्ङतिङः॥नलुट्॥निपातैर्यद्यदिहंतकु
विन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तं॥नहप्रत्यारंभे॥सत्यंप्रश्ने॥अंगाप्रातिलोम्ये॥हिच॥छंदस्यने

अ० सू० ८ कमपिसाकांक्षं॥ यावद्यथाभ्यां॥ पूजायान्नानंतरं॥ उपसर्गव्यपेतंच॥ तुपश्यपश्यताहैः
पूजायां॥ अहो च॥ २ ॥ शेषेविभाषा॥ पुरा च परीप्सायां॥ नन्वित्यनुज्ञैषणायां॥ किंक्रि
श्री याप्रश्नेनुपसर्गमप्रतिषिद्धं॥ लोपेविभाषा॥ एहिमन्येप्रहासेलृट्॥ जात्वपूर्वं॥ किंवृत्तं
५८ चचिदुत्तरं॥ आहोउताहोचानंतरं॥ शेषेविभाषा॥ गत्यर्थलोटालृण्नचेत्कारकंसर्वान्यत्
॥ लोट् च॥ विभाषितंसोपसर्गमनुत्तमं॥ हंत च॥ आमएकांतरमामंत्रितमनंतिके॥ यद्धि
तुपरंछंदसि॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः॥ चादिषु च॥ चवायोगेप्रथमा॥ राम
हेतिक्षियायां॥ ३ ॥ अहेतिविनियोगे च॥ चाहलोपएवेत्यवधारणं॥ चादिलोपेविभाषा ५८
॥ वैवावेतिचछंदसि॥ एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां॥ यद्धितुनित्यं॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं
काष्ठादिभ्यः॥ सगतिरपितिङ्॥ कुत्सनेचसुप्यगोत्रादौ॥ गतिर्गतौ॥ तिङिचोदात्तवति॥ आ

त्रिशेष
मंत्रितंपूर्वमविद्यमानवत्॥ नामंत्रितेसमानाधिकरणेसामान्यवचनं॥ विभाषितंविच
नेबहुवचनं॥ ४ ॥ ॥ सर्वस्यबहुवचनस्यशेषेअहेतिचतुर्दश॥ ॥ अष्टाध्यायस्यप्र
थमपादः॥ ॥ पूर्वत्रासिद्धं॥ नलोपःसुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषुकृति॥ नमुने॥ उदात्तस्व
रितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्य॥ एकादेशउदात्तेनोदात्तः॥ स्वरितोवानुदात्तेपदादौ॥ न
लोपःप्रातिपदिकांतस्य॥ नङिसंबुद्ध्योः॥ मादुपधायाश्चमतोर्वोयवादिभ्यः॥ झयः॥ सं
ज्ञायां॥ आसंदीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती॥ उदन्वानुदधौ च॥ राजन्वान्सौ
राज्ये॥ छंदसीरः॥ अनोनुट्॥ नाद्धस्य॥ कृपोरोलः॥ उपसर्गस्यायतौ॥ योयङि॥ १ ॥
अचिविभाषा॥ परेश्चघांकयोः॥ संयोगांतस्यलोपः॥ रात्सस्य॥ धि च॥ झलोझलि॥
ह्रस्वादंगात्॥ इट्ईटि॥ स्कोःसंयोगाद्योरंते च॥ चोःकुः॥ होढः॥ दादेर्धातोर्घः॥ वादुह

अ०स्०८ मुहस्नुहष्णिहां॥नहोधः॥आहस्थः॥व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशांषः॥एका
चोबशोभष्झषंतस्यस्ध्वोः॥दधस्तथोश्च॥झलांजशोंते॥झषस्तथोर्धोधः॥ २ ॥
षढोःकःसि॥रदाभ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्यचदः॥संयोगादेरातोधातोर्यण्वतः॥ल्वादि
श्री ५९ भ्यः॥ओदितश्च॥क्षियोदीर्घात्॥श्योस्पर्शे॥अंचोनपादाने॥दिवोविजिगीषायां॥
निर्वाणोवाते॥शुषःकः॥पचोवः॥क्षायोमः॥प्रस्त्योन्यतरस्यां॥अनुपसर्गात्फुल्ल
क्षीबकृशोल्लाघाः॥नुदविदोंदत्राघ्राह्रीभ्योन्यतरस्यां॥नध्याख्यापॄमूर्छिमदां॥वि राम
त्तोभोगप्रत्यययोः॥भित्तंशकलं॥ऋणमाधमर्ण्ये॥ ३ ॥नसत्तनिषत्तानुत्तप्रत ५९
र्तसूर्तगूर्तानिछंदसि॥क्विन्प्रत्ययस्यकुः॥नशेर्वा॥मोनोधातोः॥म्वोश्च॥ससजुषोरुः
॥अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च॥अहन्॥रोसुपि॥अम्नरूधरवरित्युभयथाछंदसि॥भु

वश्चमहाव्याहृतेः॥वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहांदः॥तिप्यनस्तेः॥सिपिधातोरुर्वा॥दश्च॥र्वोरु
पधायादीर्घइकः॥हलिच॥उपधायांच॥नभकुर्छुरां॥अदसोसेर्दादुदोमः॥ ४ ॥एत
ईद्बहुवचने॥वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः॥प्रत्यभिवादेशूद्रे॥दूराद्धूतेच॥हैहेप्रयोगेहैहयोः
॥गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्यप्राचां॥ओमभ्यादाने॥येयज्ञकर्मणि॥प्रणवष्टेः॥याज्यां ण ४
तः॥ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः॥अग्नीत्प्रेषणेपरस्यच॥विभाषापृष्टप्रतिवच
नेहेः॥निगृह्यानुयोगेच॥आम्रेडितंभर्त्सने॥अंगयुक्तंतिङाकांक्षं॥विचार्यमाणानां॥
पूर्वंतुभाषायां॥प्रतिश्रवणेच॥अनुदात्तंप्रश्नांताभिपूजितयोः॥ ५ ॥चिदितिचो
पमार्थेप्रयुज्यमाने॥उपरिस्विदासीदितिच॥स्वरितमाम्रेडितेसूयासंमतिकोपकु
त्सनेषु॥क्षियाशीःप्रैषेषुतिङाकांक्षं॥अनंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोः॥प्लुतावैचइदुतौ॥

अ० सू० ८ एचोप्रगृह्यस्यादूराद्धूतेपूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ॥तयोर्य्वावचिसंहितायां॥ ६ ॥ ॥
पूर्वत्रासिद्धोनेसनेतईश्विदित्यष्टौ॥ ॥अष्टमाध्यायस्यद्वितीयःपादः॥ ॥मतुवसो
श्री रुसंबुद्धौछंदसि॥अत्रानुनासिकःपूर्वस्यतुवा॥आतोटिनित्यं॥अनुनासिकात्परो
६० नुस्वारः॥समःसुटि॥पुमःखय्यम्परे॥नश्छव्यप्रशान्॥उभयथर्क्षु॥दीर्घादटिस
मानपादे॥नॄन्पे॥स्वतवान्पायौ॥कांनाम्रेडिते॥ढोढेलोपः॥रोरि॥खरवसानयो
र्विसर्जनीयः॥रोःसुपि॥भोभगोअघोअपूर्वस्ययोशि॥व्योर्लघुप्रयत्नतरःशाक राम
टायनस्य॥लोपःशाकल्यस्य॥ओतोगार्ग्यस्य॥ १ ॥उञिचपदे॥हलिसर्वेषां॥ ६०
मोनुस्वारः॥नश्चापदांतस्यझलि॥मोराजिसमःक्वौ॥हेमपरेवा॥नपरेनः॥ङ्णोः
कुक्टुक्शरि॥डःसिधुट्॥नश्च॥शितुक्॥ङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यं॥मयउञो

वोवा॥विसर्जनीयस्यसः॥शर्परेविसर्जनीयः॥वाशरि॥कुप्वोःकःपौच॥सोपदादौ॥
इणःषः॥नमस्पुरसोर्गत्योः॥ २ ॥इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य॥तिरसोन्यतरस्यां॥
द्विस्त्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थे॥इसुसोःसामर्थ्ये॥नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्य॥अतःकृ
कमिकंसकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य॥अधःशिरसीपदे॥कस्कादिषुच॥छंद
सिवाप्राम्रेडितयोः॥कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः॥पंचम्याःपरावध्यर्थे॥पा
तौचबहुलं॥षष्ठ्याःपतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु॥इडायावा॥अपदांतस्यमूर्धन्यः
॥सहेःसाडःसः॥इण्कोः॥नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॥आदेशप्रत्यययोः॥शासिव
सिघसीनांच॥ ३ ॥स्तौतिण्योरेवषण्यभ्यासात्॥सस्विदिस्वदिसहीनांच॥प्राक्सि
तादड्व्यवायेपि॥स्थादिष्वभ्यासेनचाभ्यासस्य॥उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तो

अ० सू० ८ भतिस्थासेनयसेधसिचसंजस्वंजां॥ सदिरप्रतेः॥ स्तंभेः॥ अवाच्चालंबनाविदूर्ययोः॥
वेश्चस्वनोभोजने॥ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वंजां॥ सिवादीनांवा
श्री ड्व्यवायेपि॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यंदतेरप्राणिषु॥ वेः स्कंदेरनिष्ठायां॥ परेश्च॥ परि
६१ स्कंदः प्राच्यभरतेषु॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः॥ वेः स्कभ्नातेर्नित्यं॥ इणः षीध्वंलु
ङ्लिटांधोंगात्॥ विभाषेटः॥ समासेंगुलेः संगः॥ ४ ॥ भीरोस्थानं॥ अग्नेस्तुत्स्तोम
सोमाः॥ ज्योतिरायुषस्तोमः॥ मातृपितृभ्यांस्वसा॥ मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्यां॥ अ राम
भिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायां॥ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः॥ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसू ६१
तिसमाः॥ निनदीभ्यांस्नातेः कौशले॥ सूत्रंप्रतिष्णातं॥ कपिष्ठलोगोत्रे॥ प्रष्ठोग्रगामि
नि॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः॥ छंदोनाम्नि च॥ गवियुधिभ्यांस्थिरः॥ विकुशमिपरिभ्यस्थ

लं॥ अंबांबगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकंगुमंजिपुंजिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यस्थः॥
सुषामादिषु च॥ एति संज्ञायामगात्॥ नक्षत्राद्वा॥ ५ ॥ ह्रस्वात्तादौतद्धिते॥ निसस्त
पतावनासेवने॥ युष्मत्तत्ततक्षुष्वंतः पादं॥ यजुष्येकेषां॥ स्तुतस्तोमयोश्छंदसि॥ पूर्व
पदात्॥ सुञः॥ सनोतेरनः॥ सहेः पृतनर्ताभ्यां च॥ नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसव
नादीनां॥ सात्पदाद्योः॥ सिचोयङि॥ सेधतेर्गतौ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च॥ सोढः॥
स्तंभुसिवुसहां चङि॥ सुनोतेस्यसनोः॥ सदिस्वंज्योः परस्यलिटि॥ निव्यभिभ्यो
ड्व्यवायेवाछंदसि॥ ६ ॥ ॥ मतुवसोरुत्रिचेंदुदुपधस्यौतिण्योभश्शोर्ह्रस्वात्तादे
कौनविंशतेः॥ ॥ अष्टमाध्यायस्यतृतीयःपादः॥ ॥ रषाभ्यांनोणः समानपदे॥
अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि॥ पूर्वपदात्संज्ञायामगः॥ वनंपुरगामिश्रकासिध्रकासारि

अ० ८०४ काकोटराग्रेभ्यः॥ प्रनिरंतःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि॥
विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ अह्नोदंतात्॥ वाहनमाहितात्॥ पानंदेशे॥ वाभाव
श्री करणयोः॥ प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिषु च॥ एकाजुत्तरपदेणः॥ कुमति च॥ उपस
६२ र्गादसमासेपिणोपदेशस्य॥ हिनुमीना॥ आनि लोट्॥ नेर्गदनदपतपदघुमास्यति
हंतियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च॥ शेषे विभा
षाकखादावषांतउपदेशे॥ अनितेः॥ अंतः॥ उभौ साभ्यासस्य॥ हंतेरत्पूर्वस्य॥ राम
वमोर्वा॥ अंतरदेशे॥ अयनं च॥ छंदस्यृद +॥ १ ॥+ वग्रहात्॥ नश्च धातुस्थोरुषु ६२
भ्यः॥ उपसर्गाद्बहुलं॥ कृत्यचः॥ णेर्विभाषा॥ हलश्चेजुपधात्॥ इजादेः सनुमः॥
वानिंसनिक्षनिंदां॥ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपां॥ षात्पदांतात्॥ नशेःषांतस्य॥

पदांतस्य॥ पदव्यवायेपि॥ क्षुभ्नादिषु च॥ स्तोःश्चुनाश्चुः॥ २ ॥ ष्टुनाष्टुः॥ न पदांता
ट्टोरनां॥ तोःषि॥ शात्॥ यरोनुनासिकेनुनासिको वा॥ अचो रहाभ्यां द्वे॥ अनचि च॥
नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य॥ शरोचि॥ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य॥ सर्वत्र शाकल्यस्य॥
दीर्घादाचार्याणां॥ झलांजश्झशि॥ अभ्यासे चर्च॥ खरि च॥ वावसाने॥ अणोप्रगृ
ह्यस्यानुनासिकः॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः॥ वा पदांतस्य॥ तोर्लि॥ ३ ॥ उदः
स्थास्तंभोः पूर्वस्य॥ झयो होन्यतरस्यां॥ शश्छोटि॥ हलो यमां यमि लोपः॥ झरो झ
रि सवर्णे॥ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगाल
वानां॥ अ अ इति॥ ४ ॥ ॥ रषाभ्यामुभौ ष्टुनोदः स्याष्टौ॥ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य
चतुर्थपादः॥ ॥ इत्यष्टाध्यायसूत्रपाठं समाप्तं॥ ॥ श्रीकृष्णहरिहरार्पणमस्तु॥

अं० सं० ८ ॥ शके १७१७ राक्षसनामसंवत्सरे ॥ मार्गशीर्षशुक्लचतुर्थ्यां भौमवासरे
भट्टोपनामक आपात्मजसदाशिवेन स्वार्थं परार्थं लिखितमिदं पुस्तकं ॥ छ ॥ छ

श्री
६२

राम
६२

१२६

अ॰ सू॰ ८

श्री
६४

इत्यष्टाध्यायसूत्रसमाप्तः

श्रीराम
६४